

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γιάννης Καραμανώλης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική όργανη Διατηρητική Ενότητας Αιγαίου
2017

Οι Διαπιστευμένες Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συνοπμοιογραφίες.....	15
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ: <i>Εισαγωγή</i>	19
<i>Οι συγγράμεις του τόμου</i>	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΒΟΥΛΑ ΚΟΤΤΙΑ: ΜΟΡΦΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	37
1. Η αμοιβαία σχέση μορφής και περιεχομένου.....	37
2. Οι περιορισμοί ως προς την εξέταση της μορφής: Η παράδοση των φιλοσοφικών κειμένων.....	38
3. Η πολυμορφία διαχρονικό χαρακτηριστικό του φιλοσοφικού λόγου.....	39
4. Προφορικά τμήτα και γραφή.....	40
5. Μύθος και λόγος.....	43
5.1 Μύθος και λόγος: Η αλληγορία.....	45
5.2 Λόγος και μύθος: Οι φιλοσοφικοί μύθοι.....	47
6. Φιλοσοφία και τεξής λόγος.....	49
7. Φιλοσοφία σε ποιητική μορφή.....	54
7.1 Ενωφάνης, Παρμενίδης και Εμπεδοκλής.....	54
7.2 Μια παρά διαμάχη μεταξύ ποιήσης και φιλοσοφίας.....	57
8. Η διαλογική μορφή.....	59
8.1 Σωκρατικοί λόγοι.....	59
8.2 Ο Πλάτων.....	60
8.3 Φιλοσοφικοί διάλογοι μετά τον Πλάτωνα.....	65
9. Η φιλοσοφική πραγματεία: Δοστοτέλης.....	67
10. Φιλοσοφικές επιστολές, προτροπές και παραμυθίες.....	69
11. Η διατριβή.....	73
12. Η διδασκαλία της φιλοσοφίας.....	74
12.1 Κείμενα για τους σπουδαστές της φιλοσοφίας.....	74
12.2 Η έξηγησις.....	76
12.3 Το φιλοσοφικό υπόμνημα.....	78
<i>Βιβλιογραφία</i>	80

Κεφάλαιο 2

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ & ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΠΙΤΑΝΗΣ: ΔΟΥΙΚΗ..... 91

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: I. Η αρχαία λογική. Μια επισκόπηση... 91

1. Εισαγωγή..... 91

2. Η λογική του Αριστοτέλη..... 93

3. Η στοιχειή λογική..... 113

4. Τελικά σχόλια..... 128

Βιβλιογραφία..... 129

ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΠΙΤΑΝΗΣ: II. Η αρχαία λογική ως διατύπωση και επίλυση

λογικών προβλημάτων. Το παράδειγμα της αυθιγής ναιμαχίας... 131

1. Εισαγωγή..... 131

2. Το πρόβλημα της αυθιγής ναιμαχίας..... 134

3. Η αντιμετώπιση του προβλήματος..... 137

Βιβλιογραφία..... 143

Κεφάλαιο 3

ΔΩΡΗΣ ΣΚΑΛΙΤΣΑΣ: ΑΡΧΑΙΑ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ..... 145

1. Πρόβλημα ελληλική γνωσιοθεωρία..... 146

2. Σωκρατική γνωσιοθεωρία..... 152

3. Πλάτωνική γνωσιοθεωρία..... 154

4. Αριστοτελική γνωσιοθεωρία..... 167

5. Επισκοπεία γνωσιοθεωρία..... 173

6. Στωική γνωσιοθεωρία..... 175

7. Οι Σκεπτικοί..... 177

Βιβλιογραφία..... 179

Κεφάλαιο 4

ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΑΜΑΝΟΥ: ΦΥΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ..... 181

1. Εισαγωγή..... 181

2. Οι φυσικοί φιλόσοφοι..... 183

3. Πλάτων..... 194

4. Αριστοτέλης..... 199

5. Φυσική και κοσμολογία στην ελληνοστωική φιλοσοφία.

Επικορύψεις και Στωικοί..... 205

6. Συμπεράσματα..... 213

Βιβλιογραφία..... 215

Κεφάλαιο 5

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ: ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΠΕΡΙ ΟΥΣΙΑΣ.

Η ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ... 217

I. Η οντολογία του Πλάτωνα..... 217

1. Η θεωρία των Ιδεών..... 217

1.1 Η θεωρία των Ιδεών ως θεωρία της ουσίας και της εξήγησης..... 220

1.2 Η προέλευση της θεωρίας των Ιδεών: το ερώτημα «τί ἐστι...;»

και το αίτημα για τους ορισμούς στους πρόμους διαλόγους..... 221

1.3 Η λειτουργία και ο σκοπός του ερωτήματος «τί ἐστι...;»:

τι απαιτείται κατά Πλάτωνα για την απάντησή του..... 224

1.4 Τι συνδέει τη θεωρία των Ιδεών με το αίτημα

για τους ορισμούς και πώς προχωρεί περαιτέρω..... 227

1.5 Η θεωρία των Ιδεών ως οντολογία δύο επιπέδων και το ερώτημα

για την πραγματικότητα του φυσικού κόσμου..... 230

1.6 Η πλατωνική χριτική της θεωρίας των Ιδεών στον Πλατωνίδη,

το αποτέλεμά της, και η απάντηση στον Τιμαίο και τον Φίληβο... 233

1.7 Η οντολογία του Σωκράτη..... 238

1.8 Από το ερώτημα «τι υπάρχει» στο ερώτημα «τι είναι το

να υπάρχει κάτι»..... 238

1.9 Τα μέγιστα γένη ως στοιχεία μιας θεωρητικής περιγραφής

του τι είναι το να υπάρχει κάτι..... 240

1.10 Πού είναι η θεωρία των Ιδεών..... 242

II. Η οντολογία του Αριστοτέλη..... 245

2. Εισαγωγή..... 245

2.1 Το πρόβλημα μιας επιστήμης του όντος ή όχι, και η λύση του

μέσω της διάκρισης μεταξύ του πρώτου τη τάξει όντος

και του εξαστραμμένου όντος..... 247

2.2 Σχόλιο για την αριστοτελική μέθοδο της αναζήτησης

του πρώτου όντος..... 252

2.3 Τα κριτήρια και οι υποήφοι για τον τίτλο του πρώτου όντος

..... 255

Βιβλιογραφία..... 263

Κεφάλαιο 6

ΣΠΗΡΟΣ Ι. ΡΑΥΚΟΣ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΦΡΗΣΚΕΙΑ. ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΠΕΡΙ ΘΕΩΝ ΚΑΙ ΘΕΙΟΥ..... 271

I. Εισαγωγή..... 271

1.1 Προεισαγωγικά..... 271

1.2 Γενικά χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληλικής θρησκείας..... 273

1.3 Όμηρος και Ησίοδος..... 276

1.4 Η αριστοτελική αντίληψη για τη φιλοσοφία..... 277

2. Σταθμός πρώτος: η αρχή της φιλοσοφίας και το ερώτημα της αρχής	279
2.1 Οι πρότοι φιλόσοφοι	279
2.1.1 Θάλης	279
2.1.2 Αναξίμανδρος	280
2.2 Φερεσίδης	281
2.3 Πυθαγόρας και Πυθαγόρειοι	282
2.4 Εσοφοκλής	283
2.5 Ηράκλειτος και Παρμενίδης	285
2.5.1 Ηράκλειτος	286
2.5.2 Παρμενίδης	290
2.6 Εμπειροκλήης και Αναξαγόρας	291
2.6.1 Εμπειροκλήης	291
2.6.2 Αναξαγόρας	293
2.6.3 Διογένης Απολλωνιάτης	295
3. Σταθμός δεύτερος: ο σοφιστικός, σωφιστικός και αλληγορικός ορθολογισμός	297
3.1 Οι πρότοι σοφιστές	298
3.1.1 Πρωταγόρας	298
3.1.2 Προδίκος	299
3.1.3 Κριτίας	300
3.2 Σωκράτης	301
3.3 Αλληγοριστές και Πλάμπος του Λεβενίου	303
4. Σταθμός τρίτος: η κλασική αποδοχή κλών ουστήτων	305
4.1 Πλάτων	306
4.2 Αριστοτέλης	311
5. Σταθμός τέταρτος: η ελληνιστική επιστροφή στο αρχαϊκό παρελθόν	313
5.1 Επικούρος	314
5.2 Στωικοί	316
6. Σταθμός πέμπτος: η φιλοσοφικοθεραπευτική σύνθεση της ύστερης αρχαϊότητας	318
6.1 Πλωτίνος	319
6.2 Ιαμβλίκος και Θεουργία	322
7. Αρσοτελείες παρατηρήσεις	323
<i>Βιβλιογραφία</i>	324

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	
ΠΡΩΤΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΔΗΣ: ΨΥΧΗ, ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑ	329
1. Εισαγωγή	329
2. Ψυχή και σώμα στην πρόκλη ελληνική σκέψη	334
3. Πλάτων	340
4. Η θεωρία του Αριστοτέλη για την ψυχή	349
5. Ψυχή και σώμα στην ελληνιστική φιλοσοφία. Επικουρόριο και Στωικοί	354
6. Υστερη αρχαϊότητα	361
7. Επίλογος	366
<i>Βιβλιογραφία</i>	366
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8	
ΙΑΚΩΒΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: ΑΡΧΑΙΑ ΗΘΙΚΗ	369
1. Εισαγωγή	369
2. Ο Όμηρος και η ελληνική αριστοτεία	373
3. Οι σοφιστές και ο 5ος αιώνας π.Χ.	375
4. Σωκράτης	376
5. Πλάτων	378
5.1 Σωκρατική έννοια ηθικότητας	379
5.2 Η αρετή στο έργο του Πλάτωνα	383
5.3 Η αρετή στην <i>Πολιτεία</i>	387
5.4 Συμπέρασμα	390
6. Αριστοτέλης	391
6.1 Ευδαιμονία και αρετή	391
6.2 Οι αρετές	396
6.3 Ήθες και αρετή χαρακτήρα	398
6.4 Συμπέρασμα	402
7. Ελληνιστική φιλοσοφία	402
7.1 Επικούρος	403
7.2 Στωικοί	410
<i>Βιβλιογραφία</i>	416
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9	
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΠΑΝΤΑΝΑΚΗΣ: ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	419
1. Εισαγωγή	419
1.1 Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	420
2. Σχέση πολιτικής και ηθικής	421
2.1 Η αρετή ως κριτήριο για την ορθή πολιτική ευδαιμονία	422

2.2 Η πολιτική κοινότητα ως αναγκαία συνθήκη για την γθική τελείωση	425
2.3 Η περιθωριοποίηση της πολιτικής στην ελληνοελληνική εποχή	426
3. Ισόττητα	428
3.1 Η κανονιστική ισότητα	430
3.2 Η μετακανονιστική θεμελίωση της ισότητας	432
4. Ελευθερία	435
4.1 Η αυτοκυριαρχία του λόγου από τα πάθη ως εσωτερική έκφραση της θετικής ελευθερίας	437
4.2 Η ιδιότητα του πολίτη ως εξωτερική έκφραση της θετικής ελευθερίας	440
4.3 Η γένεση της αρνητικής ελευθερίας στην ελληνοελληνική εποχή	443
5. Επιλόγιος	445
Βιβλιογραφία	446

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΕΛΛΗΝΗ ΜΠΟΡΑΔΙΛΛΑΝΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

1. Εισαγωγή	449
2. Πλάτων	455
2.1 <i>Ion</i>	455
2.2 <i>Ionias</i>	459
2.3 <i>Πολυτεία</i>	463
2.4 <i>Φαίδρος</i>	471
3. Αριστοτέλης	476
3.1 Η <i>Πυρροική</i>	476
3.2 Η <i>Πολυτεία</i>	485
4. Στωικοί	495
5. Επικούρειοι	500
Βιβλιογραφία	503
Εισαγωγή	507

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αλκυονίς, <i>Ποικ. Ιστ.</i>	<i>Ποικίλη Ιστορία</i>
Αμμόνιος Κατ.	υπόμνημα στις <i>Κατηγορίες</i> (του Αριστοτέλη)
Υπόμν. εις <i>Περί Εγγμ.</i>	<i>Υπόμνημα εις το Περί Εγγμείας</i> (του Αριστοτέλη)
Αριστ.	Αριστοτέλης
Αθ. Πολ.	<i>Αθηναίων Πολιτεία</i>
Αναλ. ηρότρ.	<i>Αναλυτικά ηρότρα</i>
Αναλ. ύστ.	<i>Αναλυτικά ύστρα</i>
Ηθ. Νικ.	<i>Ηθικά Νικομάχεια</i>
Καρ.	<i>Κατηγορία</i>
Μ.τ.φ.	<i>Μετά τα Φυσικά</i>
<i>Περί Ύδων και Πολ.</i>	<i>Περί Ύδων και Πολυτείας</i>
Σοφ. έλ.	<i>Σοφιστικοί έλεγχοι</i>
Δ.Α.	<i>Διογενής Λαέρτιος</i>
Ερικούρος Κ.Δ.	<i>Κίρινα δόξαι</i>
<i>Προς Ηρόδ.</i>	<i>Προς Ηρόδοτον</i>
<i>Προς Μεν.</i>	<i>Προς Μενουκία</i>
Ερικρ. Διατρ.	<i>Ερικότριος, Διατριβαί</i>
Ευρ.	<i>Ευριπίδης</i>
Αλκ.	<i>Αλκιμαχίς</i>
Βάκχ.	<i>Βάκχαι</i>
Ηρόδ.	<i>Ηρόδοτος</i>
Ησ.	<i>Ησίοδος</i>
<i>Έγγμ. Θεογ.</i>	<i>Έγγμια και ηλέα Θεογονία</i>

ΜΟΡΦΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΒΟΥΛΑ ΚΟΤΖΙΑ

οὐδὲν δὲ κριτῶν ἔσται Ὀμηρῶ και Ἑμπεδοκλείῃ πλὴν τὸ μέτρον, διὰ τὸν μὲν ποιητὴν δίκαιον καλεῖν, τὸν δὲ φουσιολόγον μάλλον ἢ ποιητὴν (Αριστοτέλης, Περὶ ποιητικῆς Ι, 1447b17-20)

τὰ δ' Ἑμπεδοκλέους ἔστι και Παρμενίδου ... λόγοι εἰσι κυχράμενοι παρὰ ποιητικῆς ὥσπερ ὄχημα τὸ μέτρον και τὸν ὄγκον, ἵνα τὸ πέλῃ διαφύωσιν. (Πλούταρχος, Πρὸς δεῖ τον νέον ποιημάτων ακούειν Ι6c=DK 28 A 15)

1. Η αμυιβαία σχέση μορφῆς και περιεχομένου

Η εκτίμηση της αρχαίας κριτικής ὅτι το περιεχόμενο και ὄχι η μορφή είναι το αποφασιστικό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός κειμένου ως φιλοσοφικού φαίνεται να επιβεβαιώνεται κατά κάποιον τρόπο από την ποιικιλία των μορφών με τις οποίες εκφράστηκε στην ελληνική αρχαιότητα – από τις «αρχές» (τον 6ο αιώνα π.Χ.) ως το τέλος της (τον 6ο αιώνα μ.Χ.) – ο φιλοσοφικός στοχασμός: αποκλειστικά προφορική άσκηση της φιλοσοφίας ή/και γραπτός λόγος, κείμενα πεζά ή ποιητικά, διάλογος και πραγματεία, αλληγορική ερμηνεία των παραδοσιακών μύθων και φιλοσοφικός μύθος, επιστολή και διατριβή, εξηγητικός φιλοσοφικός λόγος. Η μορφή, εντούτοις, την οποία επιλέγει ο κάθε στοχαστής για να εκφράσει τη δική του εξήγηση του κόσμου δεν είναι σε καμία περίπτωση τυχαία, και οπωσδήποτε δεν υπαγορεύεται μόνο από την εποχή του και τα κυρίαρχα σε αυτήν λογοτεχνικά είδη ή από τον τόπο στον οποίο ζει και δημιουργεί· συνδέεται άμεσα τόσο με

τις ιδιες τις ιδέες του και τον τρόπο με τον οποίο θέλει να τις κοινοποιήσει όσο και με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Εφόσον με την επιλογή τους οι ίδιοι οι φιλόσοφοι συνδέουν μορφή και περιεχόμενο, είναι αυτονόητο ότι η σκέψη τους δεν είναι δυνατή να συζήτηθεί και να κατανοηθεί μόνο με όρους περιεχομένου. Δύσκολα π.χ. θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί σήμερα ότι η αποκλειστικά διαλογική μορφή του έργου του Πλάτωνα αποτρέπει μια συμπρωματική επίλογη και ότι, συνεπώς, το φιλοσοφικό περιεχόμενο μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί ερήμην της (βλ. εδών, σ. 60-65). Το αίτημα της σύγχρονης έρευνας για συνεξέταση και αλληλοεπιμελέηση λογοτεχνικής μορφής και φιλοσοφικού περιεχομένου¹ δεν αποσκοπεί απλώς στην καλύτερη κατανόηση της σκέψης των επιμέρους στοχαστών, αλλά και στη συνολική κατανόηση της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

2. Οι περιορισμοί ως προς την εξέταση της μορφής: Η παράδοση των φιλοσοφικών κειμένων

Παρά τη σημασία της μορφής για την κατανόηση του φιλοσοφικού περιεχομένου, η εξέταση και η ερμηνεία των ποιικών μορφών φιλοσοφικού λόγου προσκρούει εξ αρχής σε έναν σημαντικό περιορισμό, ο οποίος σχετικοποιεί τις απαιτήσεις σε σύμφωντα με τη διερευνηση ερωτήματα: την αποστασιμότητα της σωζόμενης αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας. Τα κείμενα των φιλοσόφων της αρχαϊκής εποχής, για παράδειγμα, και οποίοι χαρακτηρίζονται συνήθως στη σύγχρονη έρευνα με τον συλλογικό -και συμβατικό-² όρο «Προσωκρατικοί», ή των φιλοσόφων της ελληνιστικής εποχής έχουν σχεδόν ολοκληρωτικά χαθεί. Με την εξαίρεση λίγων περιπτώσεων άμεσης παράδοσης (όπως π.χ. τα παπυρικά αποσπάσματα των *Φυσικών* του Εμπε-

¹ Ενδεικτική είναι η αυτοκριτική του Jonathan Barnes (1982), xvi-xvii, ο οποίος συνειδητά αγνόησε τη μορφή στην πρώτη γραφή του βιβλίου του για τους Προσωκρατικούς: «An examinee of the evidence for the most important doctrines in the fragments of the Pre-Socratics». Για τη σημασία της μορφής ως εργαλείου για την ερμηνεία του φιλοσοφικού περιεχομένου, βλ. τώρα την ενδιαφέρουσα εισαγωγή των Laverie-Graafland (2010), 13-40.

² Ο όρος «Προσωκρατικοί» καθιερώθηκε μέσω της μνημειακής έκδοσης των αποσπασμάτων των φιλοσόφων του 6ου και 5ου αιώνα από τον Hermann Diels το 1903 (βλ. σχετικά Burkert [1999], 169-170), η οποία, αναθεωρημένη από τον Walter Kranz, παραμένει και σήμερα η έκδοση αναφοράς για τα προβλήματα του δημούργει ο όρος, βλ. Laks (2002), 22-25. Βάσει της έκδοσης των Diels-Kranz γίνονται οι παραπομπές στην παρούσα μελέτη.

δοκλή από τη βιβλιοθήκη του Γαλιλαίου του Στρασβούργου³ ή του *Περί φύσεως* του Επικούρου από το Herulanum⁴), η γνώση μας για τις θέσεις των φιλοσόφων αυτών στηρίζεται σε έμμεση παράδοση: (1) σε λίγα κατά λέξη αποσπάσματα που παραδίδονται από άλλους αρχαίους συγγραφείς, οι οποίοι συχνά απέχουν αρκετούς αιώνες από τους στοχαστές και τα έργα στα οποία αναφέρονται, και κυρίως (2) σε αρχαίες μαρτυρίες, που επιτρέπουν την πρόσβαση στο περιεχόμενο, όχι όμως και στη μορφή. Για τη σημασία του περιεχομένου αυτού αρκεί ένα μόνο παράδειγμα: Αν οι διάλογοι του Πλάτωνα είχαν χαθεί, και η πρόσβαση μας στη σκέψη του περιοριζόταν αποκλειστικά στη σχετική δοξολογική ενότητα του Διογένη Λαέρτιου,⁵ θα ήταν αδύνατο να αποτιμηθεί η αποφασιστική σημασία για την κατανόηση του περιεχομένου λειτούργια της διαλογικής μορφής. Ανάλογα περιστατικά για την κρίση μας είναι το γεγονός ότι οι διάλογοι τόσο άλλων σωκρατικών φιλοσόφων (βλ. εδών, σ. 65-6) όσο και του Αριστοτέλη (σ. 66-8) έχουν χαθεί.

3. Η πολυμορφία διαχρονικό χαρακτηριστικό του φιλοσοφικού λόγου

Η πολυμορφία που χαρακτηρίζει τον φιλοσοφικό λόγο σε όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής ήταν παρούσα ήδη στον λόγο των πρώτων φιλοσοφησάντων. Από τους στοχαστές της αρχαϊκής εποχής ο Θαλής (περ. 624-546 π.Χ.), τον οποίο ο Αριστοτέλης στο *Δ των Μετά τα Φυσικά* χαρακτηρίζει *ἀρχηγὸν* της φυσικής φιλοσοφίας, δεν έγραψε κατά πάσα πιθανότητα τίποτα.⁶ Το ίδιο φαίνεται να ισχύει τόσο για τον Πυθαγόρα (περ. 570-500 π.Χ.) όσο και για τους αρχαίους Πυθαγορείους (βλ. σ. 41-2). Το πρώτο «βιβλίο» φιλοσοφίας, το έργο του Αναξίμανδρου από τη Μίλητο (περ. 610-546 π.Χ.), ήταν γραμμένο σε πεζό λόγο, όπως και το «βιβλίο» του μαθητή του Αναξίμανη

³ Βλ. Martin-Prinavesi (1999) και Prinavesi (2010).

⁴ Βλ. Arrighetti (1973), 190 κ.ε. και Sedley (1998), 94-132.

⁵ 3,67-109. βλ. σχετικά Brinson (1992), 3721-3760.

⁶ Ο Αριστοτέλης δεν είχε στη διάθεση του κάποιο σύγγραμμα του Θαλή, όπως υποδεικνύει ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στις θέσεις του (βλ. π.χ. *Περί φύσης* 405a19: *ἐξ ὧν ἀπομνημονεύουσι*)· η πληροφορία σύμφωνα με την οποία στον Θαλή αποδόθηκαν μια έμμετρη *Ναυτική αστρολογία* αμφισβητείται από τις ιδιες τις αρχαίες πηγές που την παράδουν (Πλάτωνος, *Περί του μη χθον έμμετρα νων την Πυθίαν* 403A· Δ.Α. 1.23· πρβ. και Σιμплиκίω, *Εις την Φυσ. ακρ.* 29, 32-33). Όλες οι σχετικές με τον Θαλή μαρτυρίες συγχεντρωμένες τώρα στο Wöhle (2009).

(περ. 584-528 π.Χ.). Σε παραδοσιακή έμμετρο η μορφή εξέθεσαν, αντίθετα, τις θέσεις τους ο Εσνοφάνης (περ. 570-478 π.Χ.), ο Παρμενίδης (γεν. περ. 515 π.Χ.) και ο Εμπεδοκλής (περ. 495-435 π.Χ.), ενώ ο Ηράκλειτος (περ. 540-480 π.Χ.) επέλεξε ένας ιδιάζοντα αφοριστικό τρόπο έκφρασης σε πεζό λόγο (βλ. πιο κάτω, σ. 45-6, 51-2). Αποκλειστικά προφορικός ή γραπτός (πεζός και ποιητικός) λόγος χρησιμοποιούνται με μια ενδιαφέρουσα «χρονική ασυνέχεια»⁷ ήδη στις «αρχές» – σε μια εποχή της οποίας χαρακτηριστικό αποτελεί η σταθερότητα της μορφής των λογοτεχνικών ειδών – και επανέρχονται, στην πραγματικότητα, ως το τέλος της αρχαιότητας. Για τον λόγο αυτόν η εξέταση των μορφών με τις οποίες εκφράστηκε η αρχαία φιλοσοφική σκέψη δεν μπορεί να γίνει μόνο σε ιστορική-χρονολογική βάση, αλλά και κατά τις διαφορετικές, επανερχόμενες, μορφές, παρότι –όπως σωστά έχει επισημάνει ο P. Hadot⁸– μία μοναδική και ομοιογενής κατηγοριοποίηση των λογοτεχνικών μορφών της φιλοσοφίας φαίνεται στην ουσία αδύνατη, δεδομένου ότι το ίδιο έργο μπορεί, βάλει διαφορετικών κριτηρίων, να υπαχθεί σε διαφορετικά λογοτεχνικά είδη.

4. Προφορικότητα και γραφή

Μία από τις διαδεδομένες και πολυσυζητημένες θεωρίες του 20ού αιώνα⁹ συνδέει αιτιακά τη «γένεση» της φιλοσοφίας/επιστήμης με την εισαγωγή του φωνηακού αλφαβήτου τον 8ο αιώνα π.Χ. και την παγίωση της γραφής, η οποία συνετέλεσε αποφασιστικά στη μετάβαση από έναν «προφορικό πολιτισμό» στον πολιτισμό της «εγγραμματοσύνης»: οι αφηρημένες έννοιες και η λογική επιχειρηματολογία, σύμφωνα με τον φιλοσοφικό στοχασμό, θα ήταν –σύμφωνα με τη θεωρία αυτή– αδύνατες χωρίς τη γραφή.¹⁰ Η παγίωση της γραφής, εντούτοις, είναι ένας μόνο από τους ιστορικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας/επιστήμης τον 6ο αιώνα π.Χ., στην ανάπτυξη δηλαδή

⁷ B. Patzer (2006), 19-21, 159 κ.ε.

⁸ Hadot (1971), 850.

⁹ Πρόκειται για τη θεωρία του Eric Havelock με τη γνωστή αντίστιξη orality/literacy, την οποία ο ίδιος και η «σχολή» του εξέθεσαν σε ένα πλήθος μελετημάτων· βλ. ειδικότερα Havelock (1966), (1983), (1996)· επίσης Ong (1982).

¹⁰ Για μια ουσιαστική κριτική της θεωρίας του Havelock, βλ. Laks (2007).

ενός τρόπου εξέγησης της πραγματικότητας διαφορετικού από αυτόν που προσέφεραν ως τότε οι ποιητές των Ελλήνων (βλ. πιο κάτω, σ. 43, 54-59).¹¹

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την αρχαϊκή περίοδο πιστοποιούν τη γραπτή αποτύπωση του φιλοσοφικού στοχασμού ήδη στα μέσα του 6ου αιώνα, είναι όμως άμφως ανεπαρκείς ως προς τη διάσταση του τρόπου κοινοποίησης του στοχασμού αυτού.¹² Γνωρίζουμε ωστόσο με σχετική βεβαιότητα ότι το κοινό στο οποίο απευθύνονταν οι στοχαστές, τουλάχιστον ως τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., δεν ήταν κοινό αναγνωστών αλλά ακροατών: η εγγραμματοσύνη των Ελλήνων δεν σήμαινε ότι διάβαζαν βιβλία.¹³

Η αρχαία φιλοσοφία συνδέεται στενά με την προφορικότητα¹⁴ σε όλες τις φάσεις της. Προφορικές τεχνικές και στοιχεία προφορικού λόγου ανιχνεύονται όχι μόνο στα αποσπάσματα των αρχαϊκών φιλοσόφων, οι οποίοι –όπως και το κοινό στο οποίο απευθύνονται– ζουν σε μια κοινωنية προφορική και το κοινό στο οποίο απευθύνονται– ζουν σε μια κοινωنية προφορική: Δεδομένου ότι φιλοσοφία σημαίνει στην πράξη διδασκαλία,¹⁵ στη γραπτή αποτύπωση του φιλοσοφικού λόγου η προφορικότητα είναι σταθερά παρούσα είτε ως μίμηση (π.χ. στους *σωκρατικούς λόγους*) (βλ. πιο κάτω, σ. 59-60) είτε ως έμμεση ή άμεση «αναπαράγωγή» της προφορικής διδασκαλίας (βλ. σ. 42, 79). Όπως υποστηρίζει άλλωστε ο πλατωνικός Σωκράτης στη διάσημη κριτική που ασκεί στη γραφή, φιλοσοφία δεν μαθαίνει καιεί από τα βιβλία, αλλά μόνο με την προφορική διδασκαλία· στόχος του διδασκτικού είναι να αφήσει έμψυχα σπηγγάμματα, μαθητές.¹⁶

Για ορισμένους φιλοσόφους η αποκλειστικά προφορική άσκηση της φιλοσοφίας υπήρξε συνειδητή επιλογή: *οὐδὲ Πυθαγόρας ἔγραψεν οὐδὲν οὐδὲ*

¹¹ Για το θέμα βλ. τη συνοπτική παρουσίαση (με τη σχετική βιβλιογραφία) της Nightingale (2007).

¹² B. Kahn (2003), 139-142. Για το σύνθετο πρόβλημα αν οι πρόφοι στοχαστές συνέθεσαν τα έργα τους γραπτά ή προφορικά, βλ. Ferrati (1984).

¹³ B. Harris (1989), 45-64, ιδίως 63-64· Lloyd (1991), 124· Thomas (1992), 8 [=10]. Σχετικά με το κοινό των Προσωκρατικών, βλ. Thesleff (1990) και Gemelli Marciano (2007α).

¹⁴ Πβ. την εισοχγή λακωνική κρίση του Kahn (2003), 139: «Philosophy is a talkative subject, and it must have begun in conversation».

¹⁵ B. Hadot (1995α), 62-63· πβ. (1995β), 413 και (1971), 848.

¹⁶ Πλάτων, *Φαίδων* 274b-278b. Καλή παρουσίαση της αντίθετης άποψης του Φαίδωνος από τον Szlezak (1993), 74-111· για μια ενδιαφέρουσα εμμεγεία της θεματοποίησης της γραφής από τον Πλάτωνα, βλ. Laks (2007).

Σωκράτης οὐδ' ἤδικεσθαισιν οὐδὲ Καρνεάδης, οἱ δοκιμώτατοι τῶν φιλοσόφων.¹⁷ Ως προς τον Πυθαγόρα οι αρχαίες μαρτυρίες διυψάζονται, η νεότερη έρευνα εντούτοις δέχεται σχεδόν ομόφωνα ότι τόσο ο ίδιος όσο και οι αρχαίοι Πυθαγόρειοι δεν έγραψαν¹⁸ εξάλλου, και αν έγραψαν, δεν αποκλείεται η μυστικότητα που συνιστούσε κανόνα στην κατωταλική πυθαγορική κοινότητα να είχε ως αποτέλεσμα να μην παραδοθούν τα κείμενά τους. Στην εποχή του ίδιου του Πυθαγόρα ενδέχεται να ανάλυνται τα άνοηματα (ανηλεγματικά διατυπωμένα «όληματα») και απαφαργέλιματα¹⁹ ή σύμβολα (ανηλεγματικά «συνθήματα») που παραδίδονταν προφορικά¹⁹ και από τα οποία ο Αριστοτέλης είχε παραβείσει μια συλλογή στο χαμένο σήμερα έργο του *Περί των Πυθαγορείων*. Ο πρώτος Πυθαγόρειος για τον οποίο μαρτυρείται ότι αποτύπωσε γραπτώς την πυθαγορική φιλοσοφία είναι ο Φιλώλαος τον 5ο αιώνα,²⁰ ενώ η σωζόμενη γραμμάτεια που αποδίδεται στον Πυθαγόρα και τους Πυθαγορείους προέρχεται από τη μεταγενέστερη πυθαγορική παράδοση.²¹

Έκτος από τον Αρχεσίλαο (περ. 316-242 π.Χ.) και τον Καρνεάδη (περ. 214-129 π.Χ.), που αναφέρει η μαρτυρία του Πλουτάρχου, πολλοί άλλοι φιλοσόφοι άσκησαν τη φιλοσοφία μόνο προφορικά: ο Πύρρων (περ. 365-275 π.Χ.), που θεωρήθηκε αργότερα ιδρυτής του Σκεπτικισμού, οι Στωικοί της αυτοκρατορικής εποχής Μουσώνιος Ρούφος και Επίκτητος,²² Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις η καταγραφή της διδασκαλίας τους οφείλεται σε μαθητές, άμεσους και έμμεσους: Οι Σωκρατικοί παρουσίασαν πικνολογρώπως τη διδασκαλία του Σωκράτη (βλ. πιο κάτω, σ. 59-60)· τις σκεπτικές θέσεις του Πύρωνα εξέθεσαν ο Τίμων ο Φλαεΐσιος (περ. 325-235 π.Χ.) με την ποιήσή του (βλ. σ. 58) και ο Νουσιφάνης (4ος αιώνας π.Χ.), αλλά και ο

¹⁷ Πλουτάρχος, *Περί της Διεξόδου του τύχης ή αρετής* 328Α· πρβ. Δ.Α. 1.16: ... οἱ δ' ὅλων οὐδὲ συνέγραψαν, ὄσπερ κατὰ τῆς Σωκράτης, Στίλιων (πρβ. ὅπως 2.120), Φίλατος, Μενόδημος (πρβ. και 2.136), Πλάγγων, Θεόδοτος, Καρνεάδης, Βρύσσων· κατὰ τῆς Πυθαγόρας (πρβ. ὅπως 8.6-7), Ζήλιτων ὁ Χίτος (πρβ. ὅπως 7.163), πῶλη ἑπιστολῶν διόλων.

¹⁸ Βλ. π.χ. Burkert (1972), 129 κ.ε., 218-220, Kirk-Raven-Schofield (1983), 216· Barnes (1982), 100, διαφορετικά ο Riedweg (1997) και (2002), 61 κ.ε.

¹⁹ Βλ. Burkert (1972), 196· Riedweg (2002), 42· Betra (2006).

²⁰ Δ.Α. 8.15: μέγιστο δὲ Φιλώλαος οὐκ ἦν τι γινώσκων Πυθαγόρειων δόγματα, και 8.85: γέγραψε δὲ βιβλίον ἐν· βλ. και Huffman (1993), 12 κ.ε.

²¹ Για τα ψευδοπυθαγορικά κείμενα, τα οποία εκδόθηκαν από τον Thesleff (1965), βλ. Macris (2002), ιδίως 79-85, με αναλυτική βιβλιογραφία.

²² Πρβ. και την απαρίθμηση των φιλοσόφων του 2ου/3ου αιώνα μ.Χ. που αφηγήθηκαν συνενδητά να καταγράψουν τη φιλοσοφία τους από τον Δογγίνο (Πορφύριος, *Βίος Πλωτίνου* 20.25-57· βλ. και Καλλινγάς [1991], 159-162).

Ανεσίδημος (1ος αιώνας π.Χ.) και ο Νουμήγιος (2ος αιώνας μ.Χ.)²³ ο Κλειτόμαχος κατέγραψε προφορικά μαθήματα του Καρνεάδη,²⁴ ο Λούκιος τις «διατριβές» του Μουσωνίου (30-100 μ.Χ.) και ο Αρριανός τις «διατριβές» του Επίκτητου (50-130 μ.Χ., βλ. και πιο κάτω, σ. 73-74).

5. Μύθος και λόγος

Με τη φράση «από τον μύθο στον λόγο» η σύγχρονη έρευνα αναφέρεται συχνά στις «αρχές» της φιλοσοφίας, στην εμφάνιση δηλαδή κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. ενός τρόπου θεώρησης της πραγματικότητας διαφορετικού από αυτόν των ποιητών Όμηρου και του Ησίοδου, των «δασκάλων των Ελλήνων»²⁵ Αντί της μυθολογικής/θεολογικής εξήγησης του κόσμου αναπτύσσεται μια εννοιακή προσέγγιση, η οποία στηρίζεται στο επικείμενο της διερευνησης ζήτηση και την τεκμηρίωση· η φύση έρχεται στο επικεντρο της διερευνησης και εξηγείται με δικούς της όρους και όχι ως αποτέλεσμα των ενεργειών προσωποποιημένων ανθρωπόμορφων οντοτήτων.²⁶ Στην πραγματικότητα η αντίστιξη («μυθος-λόγος») δεν είναι απλότη, όπως έχει υποστηριχθεί.²⁷ Ο «λόγος» είναι παρών στον Όμηρο και στον Ησίοδο, όπως και ο «μυθος» στις έλλογες εκθέσεις των φιλοσόφων. Άλλωστε η «εμφάνιση της φιλοσοφίας») δεν συνιστά ένα απότομο «ρήγμα» ή μια ασυνέχεια μεταξύ της μυθολογικής και της έλλογης-εννοιακής προσέγγισης· περισσότερο πρόκειται για μια βαθμιαία «διαφοροποίηση» χωρίς αυστηρά χρονικά περιγράμματα.²⁸

Η επιδιώξη των πρώτων φιλοσοφησάντων είναι να προσφέρουν ακριβώς μια άλλη προσέγγιση, γι' αυτό και η θεματική που επιλέγουν είναι σε μεγάλο βαθμό η θεματική των ποιητών: η θεογονία/κοσμογονία, η οποία εξελίσσεται

²³ Δ.Α. 9.102: αὐτὸς μὲν γὰρ δὲ Πύρρων οὐδὲν ἀπέλαπεν, οἱ μέρτοι σπηθῆς αὐτοῦ Τίμων και Αἰθεσίδημος και Νουμήγιος και Νουσιφάνης και άλλοι τοιοῦτοι.

²⁴ Κριέφων, *Τιμ. διαφ.* 3.54, 5ξξτος Εμπειρικός, *Προς Μαθηματικούς* 9.182, Δ.Α. 4.65.

²⁵ Εσποφάνης 21 Β 10· ἐξ ἀρχῆς καθ' Όμηρον, ἐκεί μεμθηκασι παρτες· Πλάτων, *Πολιτεία* 606c: ὅταν Όμηρον ἑπιαιέταις ἐπότηης λέγουσιν ὡς τῆν Έλλάδα πεπαιδευκαεν ὁστος ὁ ποιητής· Βλ. και Most (1999α), 334, 337.

²⁶ Εξός και ο κοινός αρχαίος τίτλος *Περί φύσεως*, που δίνεται εκ των υστέρων στα φιλοσοφικά έργα της περιόδου αυτής (βλ. σχετικά Schmaltz [1970], 83-107), όπως και ο χαρακτηριστικός φησιολόγος και φησιολόγος για τους στοχαστές.

²⁷ Βλ. τον χαρακτηριστικό τίτλο του βιβλίου του W. Nestle (*Vom Mythos zum Logos. Die Selbstentfaltung des griechischen Denkens von Homer bis auf die Sophistik und Sokrates*, Stuttgart 1940) και την κριτική της θέσης του από τον Most (1999β).

²⁸ Laks (2002), 26.

σε κοσμολογία. Ο Διοσχοτέλης, που θεωρεί ότι ο Θαλής είναι ο πρώτος φιλόσοφος, επειδή έθεσε ως υλική *ἀρχή* του κόσμου το νερό (Μ.τ.Φ. Α 3, 983b20), συνδέει ρητά την εξήγηση αυτή με τους πρώτους θεολογισμούς, δηλαδή τον Όμηρο και τον Ησίοδο.²⁹ Άλλωστε, κατά την κρίση του Θεοφράστου, ο Θαλής δεν υπήρξε παρόλα ο επιφανέστερος από μια σειρά προδρόμων:

Θαλής δὲ πρώτος παραδέδοται τὴν περὶ φύσεως ἱστορίαν τοῖς Ἑλλήσιν ἐκρήμα, πολλῶν μὲν καὶ ἄλλων προγεγονότων, ὡς καὶ τῷ Θεοφράστῳ δοκεῖ, αὐτὸς δὲ πολλὸν διεργασῶν ἐκείνων, ὡς ἀποκρήγμα πάντας τοῦς πρὸ αὐτοῦ. (Συμπλήσιος, Εἰς τὴν Φυσ. αἰθ. 23, 29-33 = Θεοφράστος απ. 225 Fortenbaugh)

Σύμφωνα με την παράδοση, ο Θαλής είναι ο πρώτος που αποκάλυψε στους Έλληνες την επιστημονική διερεύνηση της φύσης· βέβαια προϋπήρξαν και πολλοί άλλοι –όπως θεωρεί και ο Θεοφράστος–, αυτός όμως ξεχώρισε σε τέτοιο βαθμό ώστε να επισκιάσει όλους προσηγήθησαν.

Προκειμένου να επιβληθεί, ο διαφορετικός τρόπος θεώρησης της πραγματικότητας έπρεπε κατά κάποιον τρόπο να ακυρώσει τη σοφία των ποιητών, αντιπαρθεύμενος και συγκρινόμενος με αυτήν: οι θεοί δεν τα αποκαλύψαν όλα στους ανθρώπους, οι ίδιοι οι άνθρωποι, ψάχνοντας μόνοι τους, ανακαλύπτουν προσθετικά το καλύτερο.³⁰ Η στάση αυτή της αντιπαράθεσης με τους ποιητές της παράδοσης αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε ορισμένα αποσπάσματα του Ξενοφάνη,³¹ όπως π.χ. στην έλλογη εξήγηση που δίνεται για την προσσωποποιημένη θεά Ίριδα της ποίησης:

ἦν τ' ἴδω καλέουσι, νέφος καὶ τοῦτο πέφυκε, πορνύρεον καὶ φουιάνεον καὶ γλώων ἰδέσθαι (21 Β 32)

Αυτό που ονομάζουν Ίριδα δεν είναι παρά ένα σύννεφο κι αυτό, πορφυρό και κόκκινο και πράσινο, όταν το βλέπεις.³²

²⁹ Βλ. Μ.τ.Φ. Α 3, 983b28-33: *Ἰσμεῶν τε γὰρ καὶ Τηθύη ἐπιόησαν τῆς γενέσεως πατέρας (πβ. Ιλ. Ε 201: θεῶν γένεσιν καὶ Ησίοδο, Θεογ. 337: Τηθύς δ' Ἰσμεῶν ποταμὸς τέκε).* Στόξ: πβ. Ησίοδο, Θεογ. 775-806.

³⁰ Ξενοφάνης 21 Β 18: *οὐ τοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θητοῖσ' ὑπέδειξαν, ἰδὲν γὰρ ἔργον ἔργοντες ἐργελοῦσιν ἄμενον.* βλ. σχετικά Leshar (1992), 149-155· για τις διαφορετικές ερμηνείες που προτάθηκαν για το απόσπασμα αυτό, βλ. Tullh (1993). Βλ. και Ράγκος στον παρόντα τόμο, σ. 283-5.

³¹ Βλ. και Δ.Δ. 9.18=21 Α 1: *γένεσθε δὲ ἐν ἔπειαι καὶ ἐλκεῖσθε καὶ ἰάμβους καθ' Ἡσίοδου καὶ Ὀμήρου, ἐπικόπτων αὐτῶν τὰ περὶ θεῶν εἰρημύμενα.*

³² Πβ. Ιλ. Ρ 547: *πορνυγέην Ἴδω.*

πάντα θεοῖσ' ἀπέθηκον Ὀμηρός θ' Ἡσίοδός τε, ὅσα παρ' ἀνθρώπων βνεῖα καὶ φύγος ἐστὶν, κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν (21 Β 11)

Όλα τα απέδωσαν στους θεούς και ο Όμηρος και ο Ησίοδος, όσα είναι ντροπή και μοιχή για τους ανθρώπους: κλεψίες, μοιχεύεις και εξαπάτηση του ενός από τον άλλο.³³

Και ο Ηράκλειτος επιτίθεται με οξύτητα στους ποιητές, τον Όμηρο και τον Ησίοδο, και ψέγει την πλειονότητά των ανθρώπων που πείθονται από τους «αοιδούς» (22 Β 104):

τόν τε Ὀμηρον ἔρασαν ἄξιον ἐκ τῶν ἀνῶνων ἐββάλλεσθαι καὶ βασιλίεσθαι καὶ ἄρχεσθαι γον ὁμοίως (22 Β 42)

Και υποστήριξε ότι έπρεπε να διώξουν τον Όμηρο από τους αγώνες και να τον χτυπήσουν· το ίδιο και τον Αρχλόχο.³⁴

διδάσκαλος δὲ πλείστον Ἡσίοδος· τοῦτον ἐπίσταται πλείστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέτερον καὶ εἰρηρότην οὐκ ἐγνώσασεν· ἔστι γὰρ ἔν. (22 Β 106)

Ο Ησίοδος είναι για τους περισσότερους ο δάσκαλος· είναι σύγουροι ότι ξέρει τα πιο πολλά από όλους – αυτός που δεν ξεχώριζε τη μέρα από τη νύχτα, που είναι ένα πρόγμα.³⁵

5.1 Μύθος και λόγος: Η αλληγορία

Έκτος από τη ρητή απόρριψη του μυθικού τρόπου εξήγησης της πραγματικότητας, ένας διαφορετικός τρόπος προσέγγισης του μύθου προϋπέθετε την πεποίθηση ότι οι ποιητές έχουν ήδη πει «με άλλα λόγια» (=αλληγορικά) αυτά στα οποία οδηγεί η έλλογη διερεύνηση· έτσι ο μύθος παραμένει ουσιαστικά δεμένος με τον φιλοσοφικό λόγο. Η αλληγορία, η εξήγηση του ποιητικού κειμένου με όρους φυσικής φιλοσοφίας, εμφανίζεται ήδη στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. με τον Θεαγένη από το Ρήγιο, ο οποίος –σύμφωνα

³³ Βλ. και Β 12· πβ. και την τιμωρία του Όμηρου και του Ησίοδου στον Άδη, που διατυπώνεται από τον Πυθαγόρα (Δ.Δ. 8.21=Ιερώνυμος απ. 42 Wehli). Βλ. σχετικά Babut (1974).

³⁴ Βλ. και Β 56.

³⁵ Βλ. σχετικά Babut (1976).

με την παράδοση – ερμηνεύει αλληγορικά την ομηρική ποίηση με τις προϋποθέσεις της φιλοσοφίας των Μιλησίων. Οι θεοί του μύθου που μάχονται στην *Μαάδα* (Υ 67 κ.ε.) ταυτίζονται με φυσικά στοιχεία:

... διορημάζοντα τὸ μὲν πῦρ *Χαρίλων* καὶ Ἥλιον καὶ Ἥφαιστον, τὸ δὲ ὕδωρ *Ποσειδῶνα* καὶ *Σκάμανδρο* ... τὸν αἰέρα δὲ Ἦρα ... ὁμοίως ἐσθ' ὅτε καὶ ταῖς διαθεσασιν ὀνόματα θεῶν τίθενται, τῆ μὲν φρονήσει τὴν *Χθηνῶν*, τῆ δ' ἀφροσύνην τὸν *Χείρα*, τῆ δ' ἐπιθυμίᾳ τὴν *Ἄφροδίτην*, τῶν λόγων δὲ τὸν *Ἐρίμη* ... ὁδὸς μὲν οὖν <-> τρώπος ἀναλογίας ἀρχαῖος ὡν πάντων καὶ ἀπὸ Θεογένους τοῦ *Ῥηγίου*, δε πρώτος ἐξηγήσατο περὶ *Ὀμήρου* ... (Θεογένους ἀτ. 8.2 = Πορφύριος I.240 Schrader)

... καὶ τῆ φωτιά τὴν ονομάζει *Απόλλωνα* καὶ Ἥλιο καὶ Ἥφαιστο, καὶ τὸ νερὸ *Ποσειδῶνα* καὶ *Σκάμανδρο* ... καὶ τὸν αἶρα Ἦρα ... με τὸν ἴδιον τρόπο μερικὲς φορές καὶ οἱ ἰδιότητες παίρνουν τὰ ονόματα θεῶν· ἡ φρόνηση τὸ νόημα τῆς *Ἀθηνᾶς*, ἡ ἀφροσύνη τοῦ *Ἄφρη*, ὁ πόθος τῆς *Ἀφροδίτης*, ἡ λογικὴ τοῦ *Ἐρίμη* ... Ἀυτὸ το εἶδος υπεράσφασης εἶναι ἀρχαῖο καὶ ἀνάγεται στὸν Θεογένη ἀπὸ τὸ *Ῥήγιο*, πού πρώτος ἐγράψε γιὰ τὸν *Ὀμηρο*.³⁶

Ἀν πρόκειται ὄντως γιὰ υπεράσφαση τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τῆς ἐπιθέσεις των («φιλοσόφων»), ὅπως υποδεικνύει ἡ μαρτυρία αὐτή, ἡ γιὰ μιὰ ανεξάρτητη ἀπόπειρα οικειοποίησης τοῦ κύρους του, εἶναι ἕνα σημαντικὸ ἐρώτημα ἐν σχέσει πρὸς τῆ φιλοσοφικὴ ἀλλογύρωση ἐν γένει, στὸ ὁποῖο δὲν ἔχει δοθεῖ ομλόφωνη ἀπάντηση.³⁷ Με βάση τῆ φυσικὴ φιλοσοφία καὶ με σαφεῖς ἀναφορὲς σε φυσικοὺς φιλοσόφους, στὸν *Ἡράκλειτο*, τὸν *Ἀναξάγορα* καὶ τὸν *Δημόκριτο*,³⁸ ἐρμηνεύεται ἀλληγορικά ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ *Πατύρου* τοῦ *Δερβενίου* στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα μιὰ ἐπίμητρο (σε δεκατυλικὸς ἐξάμετρος στίχους) ορφικὴ θεογονία,³⁹ ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀλλογύρωση ἰσιόδειων μοτίβων μορφοποιεῖν βασικά θέματα τῆς διδασκαλίας τους ὁ *Παρμενίδης*, ὁ *Ἀναξάγορας* καὶ ὁ μαθητῆς τοῦ *Μητρόδωρος* *Δαμψακηνός*, ὁ *Ἐμπεδοκλής* καὶ ὁ *Δημόκριτος*.⁴⁰ Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα συνιστᾷ ὁ τρόπος με

³⁶ Βλ. σχετικά *Naddaf* (2009)· πβ. *Ford* (2002), 67-90· *Most* (1999α), 339-341.

³⁷ Οἱ ἀριόμεις τῶν μελετητῶν γιὰ τῆς «σφίξης» τῆς ἀλλογύρωσης διζυάζονται· γιὰ τὸ θέμα, βλ. τὴν *Χάσασική μελέτη* τοῦ *Perini* (1958), 93 κ.ε.· γιὰ μιὰ συνοπτικὴ καὶ πλήρη παρουσίαση τῶν σχετικῶν ἐπιχειρημάτων, βλ. *Struck* (2004), 1-20· *Naddaf* (2009), Βλ. καὶ *Πάγκος*, στὸν παρόντα τόμο, σ. 303-5

³⁸ Βλ. τὸν «*πύνακα Χωρίων*» στὸ *Kouremenos* κ.ά. (2006).

³⁹ Βλ. *Laks* (1997) καὶ *Most* (1999α), 341, καὶ *Πάγκος*, στὸν παρόντα τόμο, σ. 304-5.

⁴⁰ Βλ. *Primavesi* (2005), 69-94· πβ. καὶ *Morgan* (2000), 98-101.

τὸν ὁποῖο ονομάτισε τὰ τέσσερα *γῆς ὄματα*, τὰ τέσσερα βασικά στοιχεία τοῦ (πῦρ, ὕδωρ, γῆ, ἀήρ), ὁ *Ἐμπεδοκλής*:

*Δία μὲν τὸ πῦρ λέγων, Ἥγηρ δὲ τὴν γῆν, Χθιδωνέα δὲ τὸν αἰέρα, Νῆσταν δὲ τὸ ὕδωρ.*⁴¹

Μορφές ἀλλογύρωσης⁴² συνιστοῦν καὶ οἱ επαναερμηνείες τῶν μύθων ἀπὸ τοῦς *Στωϊκοῦς*: ἀπὸ τὸν ἰδρυτῆ τῆς *Στώας*, τὸν *Ζήγωνα* τὸν *Κιτίεα* (335-263 π.Χ.), ὡς τὸν *Κορνοῦτο* (μέσα τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ.). Ὁ *Χρῦσιππος* (περ. 280-207 π.Χ.), π.χ., «ῥήθελα νὰ κάνει τῆς ιστορίες στὸν *Ορφέα*, στὸν *Μουσαῖο*, στὸν *Ἡσίοδο* καὶ στὸν *Ὀμηρο* νὰ συμφωνοῦν με αὐτὰ πού ὁ ἴδιος εἶπε εἴτε στὸ πρῶτο βιβλίο (τοῦ ἔργου τοῦ *Περὶ θεῶν*) γιὰ τοὺς ἀθάνατους θεοῦς, εἴτε ὥστε καὶ οἱ πιο ἀρχαῖοι ποιητές, πού οὔτε καν θὰ εἶχαν υποπτευθεῖ στιδῆ-ποτε ἀπὸ αὐτὰ, νὰ ἐμφανίζονται ὡς *Στωϊκοῦς*». ⁴³ Ἡ ἀλλογορική ἐρμηνεία τοῦ *Ὀμήρου* συνεχίστηκε ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ πρακτικὴ τῶν *Μεσοπλάτωνικῶν* καὶ τῶν *Νεοπλάτωνικῶν* φιλοσόφων.⁴⁴

5.2 Λόγος καὶ μύθος: Οἱ φιλοσοφικοὶ μύθοι

Ἡ φιλοσοφία δὲν ἀντιμετώπισε τὸ κύρος τοῦ μύθου μόνο με τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν μύθων-των-ποιητῶν, ἀλλὰ ἐπίσης ἐνωματώσεστο μύθο στὸν δίκ-κό τῆς λόγο καὶ τὸν μετασχημάτισε. Μύθους χρησιμοποιεῖ στὴ διδασκαλία τοὺς οἱ σφοιστές, ὅπως συναγεται ἀπὸ τὸν γνωστὸ μύθο τοῦ *Προδίκου* (γεν. περ. 475 π.Χ.) γιὰ τὸ *ἠθικὸ δῶλημμα* τοῦ *Ἡρακλή* μεταξὺ *Ἀρετῆς* καὶ *Κακίας*, τὸν ὁποῖο ἀναδιηγείται ὁ *Ξενοφῶν*.⁴⁵ μιὰ ἐκδοχὴ τοῦ μύθου τοῦ *Προμηθέα* καὶ τοῦ *Ἐπιμηθέα* ἀφηγείται καὶ ὁ *Πρωταγόρας* (περ. 490-περ. 420 π.Χ.)

⁴¹ Δ.Α. 8.76=31 Β 6· βλ. σχετικά *Primavesi* (2008), 257, καὶ γιὰ τῆ γενικότερη ἐπίδραση τοῦ *Ἡσίοδου* στὸν *Παρμενίδη* καὶ τὸν *Ἐμπεδοκλή* ἐν γένει, βλ. *Πάγκος* (2006), 493-503.

⁴² Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ εἶδους, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν στόχων τῆς μεθόδου τῆς ἀλλογύρωσης ἀπὸ τοῦς *Στωϊκοῦς* εἶναι ἕνα πολυσυζητημένο θέμα στὴν ἐρευνᾶ· βλ. ἐνδελεχτικὰ *Perini* (1958), 125-131, *Steinmetz* (1986), *Long* (1992), *Algra* (2001), *Boys-Stones* (2003), 189-216, *Morgan* (2000), 64-65, *Struck* (2004), 113-123.

⁴³ *Κυξέφων*, *De natura deorum* 1.41 (=SVP II.1077): *vult Ophiae Musaei, Hesiodi, Homericque fabellas accommodare ad ea quae ipse ... de lais immortaliibus dixerat, ut etiam veterum poetarum, qui haec ne suscipiant quidem sint, Stoici fuisse videndantur*· πβ. καὶ *Φυλόδημο*, *Περὶ εὐσεβείας* 13 (=SVP II.1078=SVP I.539, γιὰ τὸν *Στωϊκὸ* *Κλέαδη*).

⁴⁴ Βλ. σχετικά *Lamberton* (1986).

⁴⁵ *Πρόδικος* 84 Β 2=Ξεν. *Απομν.* 2.1, 21-34· βλ. 2.1.21: καὶ *Πρόδικος* δὲ ὁ σοφὸς ἐν τῷ συγγράμματι τῷ περὶ *Ἡρακλέους* ... ὁδὲ πως λέγων, ὅσα ἐγὼ μέμηρα.

στον φερόνυμο διάλογο του Πλάτωνα.⁴⁶ Ο ίδιος ο Πλάτων –στον οποίο οφείλεται στην πραγματικότητα η αντίστιξη μύθος/λόγος⁴⁷ είναι αυτός που έκανε τον μύθο σημειωτικό στοιχείο των διαλόγων του, εργαζομένης ταυτόχρονα το (είδος) του φιλοσοφικού μύθου. Η κριτική την οποία ασκεί στους μύθους των ποιητών στην *Πολιτεία* (377a-383c) έχει πρωτίστως στόχο να καταδείξει ποια είναι η ορθή χρήση του μύθου: πρόκειται για μια μορφή λόγου, *ψευδοῦς λόγος*, που εμπειρεύει ὁμως και ἀλήθειας.⁴⁸ Το πρόβλημα με τους ποιητές, εν γένει, είναι ότι ἐφταίξαν μύθους ψευδείς για τους θεούς και τους ἥρωες (377d-e): η ἀντιπρόταση της φιλοσοφίας είναι μύθοι που εμπειρεύουν ἀλήθεια.⁴⁹ Η διαφοροποίηση δηλώνεται ρητά στο 10ο βιβλίο της *Πολιτείας*, όταν ο Πλάτων εισάγει τον μύθο του Ηρόδου: η ιστορία που θα διηγηθεί δεν θα είναι *ἑνας ἀπόλογο*, αλλά η ιστορία *ἑνός γενναίου ἀνδρα...* (614b). Η αναφορά αυτή παραπέμπει σαφώς στην αφήγηση του Οδυσσεά σχετικά με την κάθοδό του στον Άδη (*Οδ. λ*), αφού για μια αντίστοιχη κάθοδο γίνεται λόγος στον μύθο που θα ακολουθήσει (614b-621b).⁵⁰

Για τους διακούς του μύθους ο Πλάτων χρησιμοποιεί μορφές της μυθολογίας, όπως χρησιμοποιεί και παραδοσιακούς μύθους, τους οποίους παραλάσσει· κυρίως ὁμως *κατασκευάζει*, με τους κανόνες των παραδοσιακών μύθων, νέους μύθους, οι οποίοι υπηρετούν τους σκοπούς της φιλοσοφίας: Είναι εξίσου αναπόδειακτοι με τους μύθους των ποιητών, η διαφορά εντούτοις με αυτούς έγκειται στο γεγονός ότι δεν προβάλλονται ως φορείς ἀδιαιμοισβήτητου κύρους, αλλά έχουν απλά μια *«αφετηριακή»* λειτουργία πλαισίου. Ορισμένοι από τους πιο διάσημους μύθους του Πλάτωνα φαίνεται ότι είναι επινοημένοι από τον ίδιο, δεδομένου ότι δεν τους συναντούμε ούτε σε προγενέστερους ούτε σε ανεξάρτητους από αυτόν μεταγενέστερους συγγράμεις,

⁴⁶ Πλάτων, *Πρωτοπόρος* 320c-322d· πβ. Ησιόδου, *Έργ.* 49-52, *Θεογ.* 565-567, Ασχυλίου, *Προμηθεὺς δεσμώτης* 231 κ.ε.

⁴⁷ Βλ. π.χ. *Πρωτοπόρος* 320c: *μύθον λέγων ἐπαδείξω ἢ λόγον διεξιδήσω*· 324d: *τούτω δὴ πέποιθὼ δὲ Σίωχατες, οὐκ ἐτι μύθον σοι ἔγω, ἀλλὰ λόγον*. Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη της χρήσης των ὁρων *μύθος-λόγος* ως συνωνύμων από τους προπλάτωνικούς στοχαστές, βλ. Nadiaf (1998), vii-x.

⁴⁸ 377a: *Ὅθι μανθάνεις, ἦν δ' ἐγώ, ὅτι πᾶσι τοῖς παισὶν μύθους λέγομεν· τοῦτο δέ που ὡς τὸ ὄλον εἶπεν ψεῦδος, ἐν δέ και ἀλήθη*.

⁴⁹ Βλ. τον τρόπο με τον οποίο εισάγεται και κλείνει ο μύθος στον *Τοργία* 523a: *ἤκουε δή, φασί, μάλια καλοῦ λόγου, ὅν σὸ μὲν ἠγήσῃ μύθου, ὡς ἐγὼ οἴμαι, ἐγὼ δέ λόγον· ὡς ἀληθῆ γὰρ ὄντα σοι λέξω ἃ μέλλω λέγειν*· 524a: *... ἃ ἐγὼ ἀρηκόως πιστεύω ἀληθῆ εἶναι*. Βλ. και πιο κάτω, σ. 60-65, και Μπουρλογιάννη, στον παρόντα τόμο, σ. 463-475.

⁵⁰ Βλ. Murray (1999).

π.χ. ο μύθος του Ηρόδου, ο μύθος της Ατλαντίδος (*Τίμαιος* 21e-25d, *Κριτίας* 108e-121c) ή ο μύθος του ανδρογύνου (*Συμπόσιον* 201d-212c).

Ο Πλάτων καταφεύγει στους μύθους όταν ο λόγος είναι για πράγματα και καταστάσεις που υπερβαίνουν την ανθρώπινη εμπειρία και γνώση: όταν πρόκειται για το μακρινό παρελθόν, για θεούς, για ἥρωες, για τη δημιουργία του σύμπαντος, και κυρίως για τη ζωή της ψυχής μετά θάνατον. Οι τελευτάιοι, που χαρακτηρίζονται συνήθως *«εσχατολογικοί μύθοι»* ή *«μύθοι του ἐπέκεινω»*, του άλλου κόσμου (*Τοργίας* 523a-527a, *Φαίδων* 107c-114c, *Πολιτεία* 614b-621d, *Φαίδρος* 246a-256e), συνδέονται με τις σημαντικότερες διδασκαλίες του Πλάτωνα: την αθανασία της ψυχής, τη θεωρία των ιδεών και τη θεωρία της αναμνήσεως.⁵¹

Ο Αριστοτέλης, ο οποίος απορρίπτει τον μύθο, αντιδιαστέλλοντας τον Ησιόδο και τους *θεολόγους* εν γένει προς τους *δι' ἀποδείξεως λέγοντας*,⁵² αναγνώριζει εντούτοις μια ιδιάζουσα σχέση του με τη φιλοσοφία: Η φιλοσοφία γεννήθηκε από την έκπληξη, γι' αυτό ὅποιος ἀγαπάει τους μύθους είναι κατὰ κάποιον πρώτο φιλόσοφος, αφού ο μύθος αποτελείται από πράγματα που προκαλούν την έκπληξη.⁵³ Και ο ίδιος έκανε χρήση των μύθων στους διαλόγους του (βλ. πιο κάτω, σ. 66), όπως πιστοποιεί ένα απόσπασμα από τον χαμένο *Εὐδήμων* ή *Περί ψυχής*, στο οποίο μέσω του μύθου του Σίδηρου και του Μίδα τονίζεται η αξία της μετὰ θάνατον ζωής.⁵⁴

6. Φιλοσοφία και πεζός λόγος

Τον πεζό λόγο, που είχε ήδη χρησιμοποιηθεί για την καταγραφή νόμων και πιθανόν για την αρχιτεκτονική *συναγραφή*,⁵⁵ επέδειξε ο Αναξίμανδρος (περ.

⁵¹ Για τους πλατωνικούς μύθους, βλ. Brisson (1998), Morgan (2000), και την εισαγωγή του Partente (2004)· ειδικότερα για τους εσχατολογικούς μύθους, βλ. Annas (1982), Καρμινιώτης (2008).

⁵² Βλ. Μ.τ.Φ. Β 4, 1000a9-19· 18-19: *ἀλλὰ πειρὸ μὲν τῶν μὴταῶς σοφίς οὐ μὲν ὄντων μετὰ σοφῶν ὁσοσπεῖν*.

⁵³ Μ.τ.Φ. Α 2, 982b12-19: *διὰ γὰρ τὸ θαυμάειν οἱ ἀνθρώποι και ἦν και τὸ πᾶσι τῶν ἡξίσαντων φιλοσοφεῖν ... διὸ και ὁ φιλόμυθος φιλοσοφῶς πᾶσι ἔστιν· ὁ γὰρ μύθος σὴν κείται ἐκ θαυμασίων*.

⁵⁴ *Εὐδήμων* απ. 44 Rose· βλ. σχετικά Κοτζιά (2007), 171-172.

⁵⁵ Βλ. σχετικά Saassi (2006)· Patzer (2006), 101· για την επίδραση των χειμένων των αρχιτεκτόνων όχι μόνο στη μορφή λόγου του Αναξίμανδρου αλλά και στο κοσμικό μοντέλο του, βλ. την ενδιαφέρουσα θεωρία του Hahn (2001), 55-95, και (2003), 73-162.

610-546 π.Χ.), στον οποίο η παράδοση αποδίδει το πρώτο βιβλίο φιλοσοφίας.⁵⁶ Δεδομένου ότι στο βιβλίο του επιχειρούσε μια εξήγηση της γένεσης του κόσμου –κάτι στο οποίο αποσκοπούσε και ο κοσμολογικός μύθος στη *Θεογονία* του Ησίοδου (περ. 700 π.Χ.)– από το *ἀπειρον*, η επιλογή της μορφής στόχευε κατά πάσα πιθανότητα σε μια σαφή ρήξη με την ποιητική παράδοση.⁵⁷ Ο νεωτερισμός αυτός της μορφής, ο οποίος στην πραγματικότητα διευρυνε και τροποποίησε την ως τότε λειτουργία της γραφής, έχει αποτυμωθεί ως «τυπολόγιστος εξίσου σημαντικός με το περιεχόμενον».⁵⁸

Από το βιβλίο του Αναξιμανδρου σώζεται μία μόνο φράση, η οποία θεωρείται ότι παραδίδεται κατά λέξιν, ενώ για τη μορφή του κειμένου του υπάρχουν δύο αρχαίες μαρτυρίες: Η πρώτη (όπως και το μοναδικό κατά λέξιν απόσπασμα) προέρχεται από τον Θεόφραστο:⁵⁹ Την άποψή του ότι «τα πράγματα από αναγκαιότητα καταλήγουν φθειρόμενα στα ίδια στοιχεία από τα οποία γεννήθηκαν, αφού έτσι εκτίουν την ποιηή τους και εξυλιώνονται απέναντι σε άλλα (που πρόκειται να γεννηθούν) για την αδικία που τους έκαναν (με τη γέννησή τους), όπως ορίζει ο χρόνος» ο Αναξιμανδρος τη διατύπωσε με λέξεις ποιητικές). Τα ποιητικά *θήματα* αναφέρονται κατά πάσα πιθανότητα στη μεταφορά από τη γλώσσα των νόμων, την οποία ο Αναξιμανδρος χρησιμοποίησε για να περιγράψει τις αιώνιες φυσικές διαδικασίες της γένεσης και της φθοράς: όπως είναι γνωστό, η μεταφορά θεωρούνταν στην αρχαιότητα χαρακτηριστικό μέσον των ποιητών.⁶⁰ Σύμφωνα με τη δεύτερη μαρτυρία –που ανάγεται στον Απολλοδόρου (2ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος πρέπει να είχε δει το βιβλίο του Αναξιμανδρου– η έκθεση του ήταν κερφαλαϊδής, δηλαδή συντοπική, επιγραμμική, ίσως ασυνεχής και αποφθηνιατική.⁶¹

⁵⁶ 12 A 7: *Ἀναξιμανδρος ὁ Προξιάδων ... ἐθάλασε πρῶτος ὧν ἴσμεν Ἑλλήνων λόγων ἐξενηκείη περί φύσεως ἔτηγεγραμμένον*.

⁵⁷ Βλ. Cherniss (1977), 15, Naddaf (2003), 9.

⁵⁸ Laks (2002), 28.

⁵⁹ 12 B 1=Θεόφραστος, *Φυσ. δόξ.* απ. 2 Diels=226A Fortenbaugh=Συμπλήσιος, *Εἰς τὴν Φυσ. αἰσχ.* 24, 18-21: *ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἔσται τοῖς οὐρα, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι «κατὰ τὸ χροῖον, διότινα γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν», ποιητικῶς τῆσιν οὕτως ὁρίμασθαι αὐτὰ λέγων*.

⁶⁰ Για την εφαρμογία αυτή βλ. την τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία της Sassi (2006).

⁶¹ 12 A 1=Δ.Α. 2.2.2: *Τὸν δὲ ἀεσπῶντων αὐτῶ περιόχηται κερφαλαϊδῶν τῆν ἔκθεσιν, ἣ ποὺ περιέτευσεν καὶ Ἀπολλόδορος ὁ Μήριατος (FGH 244 F 29 καὶ 339)*. βλ. Kirk-Raven-Schofield (1983), 102, Wöhle (1992), 44, Patzer (2006), 101.

Σε πεζό λόγο έγραψε και ο, επίσης Μιλήςσιος, Αναξιμένης, μαθητής κατά την αρχαία παράδοση του Αναξιμανδρου, για τη μορφή του κειμένου του οποίου έχουμε μια μοναδική λαωνική μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία αυτός έγραψε σε απλή και απείρητον Ιωνική διάλεκτο.⁶² Με ποιον τρόπο πρέπει να κατανοηθεί η λέξη *ἀπείρητος* δεν είναι σαφές, δεν πρέπει πάντως να αναφέρεται στην απουσία ποιητικών τρόπων, αφού οι αρχαίες μαρτυρίες σχετικά με τις θέσεις του Αναξιμένη πιστοποιούν π.χ. συγχύη χρήση παρομοιώσεων: «ο ήλιος είναι σαν ένα πλάτυ φύλλο που το μεταφέρει ο αέρας», «τα άστρα είναι στερεωμένα σαν καρφιά στην κροσταλλόμορφη σφαίρα».⁶³

Ο πρώτος από τους φιλοσόφους που έγραψαν σε πεζό λόγο και από του οποίου το *σύνγραμμα* σώζεται ικανός αριθμός αποσπασμάτων⁶⁴ είναι ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος (περ. 540-480 π.Χ.). Εκτός του ότι το σώζόμενο υλικό επιτρέπει διαπιστώσεις για τη μορφή του λόγου του, ποιητικές αρχαίες μαρτυρίες αναφέρονται σε αυτήν και στη μνημειώδη δυσκολία της, η οποία έκανε προβληματική την πρόσβαση στο περιεχόμενο.⁶⁵ Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο, η ασάφεια του Ηρακλείτου ήταν εμπρόθετη, ώστε να έχουν πρόσβαση στη σκέψη του μόνο οι ικανοί.⁶⁶ Αν το περιήγημο απόσπασμα Β 93 («ο βασιλιάς του μαντρείου των Δελφών ούτε λέει ρητά ούτε κρύβει, απλώς

⁶² 13 A 1=Δ.Α. 2.3: *κρίμαται τε λέγει γὰρ ἀπλή καὶ ἀπείρητο*.

⁶³ 13 A 15: *Ἄναξιμένης πλάτων ὡς πέτραν τὸν ἥλιον πβ. και Α 7, 4. 13 A 14: Ἄναξιμένης ἥλιον δίκην καταπεπηθέντα τὰ άστρα τῶ κροσταλλοειδέι*. βλ. Wöhle (1992), 42 και (1993α), 11. πβ. και Most (1999α), 351.

⁶⁴ Μεταξύ αυτών και η αρχή του *συνγράμματος*. βλ. Αριστ. *Πηγομική* 3.5, 1407b15-17: *οἶον ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆ τοῦ συγγράμματος· φησὶ γὰρ «τοῦ λόγου τοῦδ' ἕστος ἀεὶ ἔξήστος ἄνωστος γήνησται» (22 A 4, Β 1)*. Τα 130 αποσπάσματα που περιλαμβάνονται στους Diels-Kranz δεν είναι από συνολό τους γνήσια, ούτε κατά λέξιν παραβλήματα.

⁶⁵ Κατά τον Αριστοτέλη, στο κείμενο του Ηρακλείτου δεν ξέρει κανείς «τι πάει με τιν, αν δηλαδή μια λέξη αναφέρεται στα προηγούμενα ή στα επόμενα (*Πηγομική* 3.5, 1407b14-15: *τὴ γὰρ Ἡρακλείτου διαστῆαι ἔργον διὰ τὸ ἀδηλον εἶναι ποτὲ φησὶ ποτὲ αἰεταται, τῶ ὕστερον ἢ τῶ πρότερον)* σύμφωνα με τον Θεόφραστο (απ. 233 Fortenbaugh), ο Ηράκλειτος «ἀλλά τα αφηγή μισά, άλλα τα λέει μια έτσι και μια αλλιώς» (Δ.Α. 9.6-22 A 1: *Θεόφραστος δὲ φησιν ... τὰ μὲν ἡμπεδέη, τὰ δ' ἄλλοτε ἄλλοτε ἔχοντα γράμματα*), ενώ κατά τον Κικέρωνα η δυσκολία του Ηρακλείτου έγκριεται στη γλώσσα και στο ύφος του, όχι στα νοήματα του (*De fin.* 2.15). Πβ. και το ανέκδοτο σχετικά με την αντίδραση του Σωκράτη στο ραχλαίτιο κείμενο: «Ὅσα κατάλαβα είναι θυσιάσια, και υποθέτω το ίδιο και τα υπόλοιπα. Ἀλλά χρειάζεται να δουλεύω από τη άληο, <ώστε να μην τυγεί μέσα στο βιβλίο/ για να φτάσει στο βάθος» (Δ.Α. 2.22 και 9.11-12).

⁶⁶ Δ.Α. 9.6=22 A 1: *ἔπειτα δὲ σάσας ἀσαφῆστέροσ γράμματα, ὅπως οἱ θνητοὶ σμῶνοσ > πρῶσταισιν αὐτῶ καὶ μὴ ἐκ τοῦ θημῶδοσ ἐκαταπερηῶσιν ἦ*.

υποδεικνύει με σημιάδω(α))⁶⁷ αναγνωσθεί ως αυτοαναφορικό,⁶⁸ δίνει ίσως μια εξήγηση για τη σκόπιμη ασάφεια του Ηρακλείτου: Η ασάφεια επιδιώκεται για λόγους φιλοσοφικούς· όχι για να μην τον καταλάβει το κοινό του, αλλά για να προσπαθήσει να τον καταλάβει· για να αναζητήσουν οι ίδιοι οι αποδέκτες του λόγου του ερμηνείες.⁶⁹

Τα αποσπάσματα του Ηρακλείτου παρουσιάζουν ένα ιδιαίζον, μοναδικό, ύψος: σύντομα αποφθέγματα⁷⁰ αφοριστικού τύπου,⁷¹ που κάποτε μοιάζουν με χρησμούς, αινίγματα, παραινέσεις ή παροιμίες, ενώ σε αυτά ανιχνεύονται τόσο ποιητικές τεχνικές⁷² όσο και τα υφολογικά μέσα που είναι γνωστά από τον μεταγενέστερο ένεργιο πεζό λόγο, π.χ. τον λόγο του σοφιστή Γοργία (περ. 485-περ. 380): «αντιθέσεις, παράδοξα, παραλλήλισμοί, χιασμοί, παρηγήσεις, λογοπαίγνια, ρυθμός».⁷³

Σε πεζό λόγο ήταν γραμμένο και το βιβλίο του Αναξάγورا από τις Κλαζόμενες (περ. 500-428 π.Χ.), «με ελκυστική και επιβλητική διατύπωση» (Δ.Α. 2.6=59 Α 1: *ἠδέως και μεγαλοφρονῶς ἠμμηρευμένον*). Η μαρτυρία σύμφωνα με την οποία ο Αναξάγορας ήταν ο πρώτος που (εξέδωσε) το κείμενό του⁷⁴ σημαίνει κατά πάσα πιθανότητα ότι ήταν ο πρώτος που (καυλοφόρησε) το σύγγραμμά του στο εμπόριο.⁷⁵ Από το βιβλίο του Αναξάγορα σώζεται η αφηγή (59 Β 1: *ὁμοῦ πάντα χρήματα ἦν*), ενώ ένα απόσπασμα 30 περίπου στίχων

⁶⁷ Πλούταρχος, *Περί του μη γράει έμμετρα πον την Πιθίων* 404D: *ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὕτε λέγει οὕτε κρύπτει ἀλλὰ σημήθει*.

⁶⁸ Έτσι καταλαμβάνει το απόσπασμα ἠδη ο Δουκιανός, *Βίων παλαιός* 14: *Αἰνίγματα λέγει, ὡ ὄστος, ἢ γρίφους συντήθη; ἀτεργῶς γὰρ ὄσπερ ὁ Διοξίας οὐδὲν ἀποσπεῖς*. Για τα τυπικά χαρακτηριστικά των χρησμών που ανιχνεύονται στον λόγο του Ηρακλείτου -μετάξύ αυτών ο δακτυλικός ρυθμός, ξένος προς τον πεζό λόγο (βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικῆς* 4, 1449a 26-28), αλλά αποκλειστικός ρυθμός των χρησμών-, βλ. Hölscher (1968), 136-149.

⁶⁹ Long (2009), 108.

⁷⁰ Πβ. τον χαρακτηρισμό *ἠμμηρία* αἰνιγματώδη του Πλάτωνα στον *Θεαίητο* 180a.

⁷¹ Αυτό είναι η σχεδόν ομόφωνη αποτίμηση της έρευνας· βλ. τελευταία Graham (2010), 186-187. Διαφορετικά ο Barnes (1983), ο οποίος βάσει της παρουσίας συνδεδειγμένων μωρίων θεωρεί ότι το κείμενο του Ηρακλείτου ήταν μια συνεχής και συστηματική προσπάθεια.

⁷² Βλ. π.χ. Havelock (1983), 11, Wöhle (1992), 43, σην. 38.

⁷³ Patzer (2006), 112, Lijia (1968), 29-30, 45, Bers (2010), 460-461.

⁷⁴ Δ.Α. 2.2=59 Α 1: *πρώτος δὲ ἠναξάγορας και βιβλίον ἐξέδωκε συγγραφάς*. Κνήμηγς, *Στρομ.* 2.50.26=59 Α 36: *πρώτον διά γραφῆς ἐκδόσται βιβλίον ἱστοροῦσθαι*.

⁷⁵ Βλ. Schmalzriedt (1970), 121, σην. 6· για την κυκλοφορία του βιβλίου του Αναξάγορα στην Αθήνα, βλ. Πλάτων, *Απολ.* 26d, *Φαίδων* 97c-9c.

(59 Β 12=Συμπλίκιος, *Είς την Φυσ.* αἰθ. 164, 22 κ.ε.) –το οποίο θεωρείται το αρχαιότερο σωζόμενο απόσπασμα συνεχούς φιλοσοφικού πεζού λόγου– επιτρέπει εκτιμήσεις για τη μορφή. Πρόκειται για λόγο αυστηρό, χωρίς συναισθηματική χροιά και περιττά στοιχεία που οποιδήποτε είδους· φαινομενικά παρατακτική σύνδεση, λειτούργικες επαναλήψεις και αναφορικότητα των εννοιών, που αποσκοπούν στη σαφήνεια· διατύπωση και στη συνέχεια επεξήγηση θέσεων. Τον Αναξάγορα φαίνεται να τον απασχολεί διαρκώς η υπόληψη και η επιβεβαίωση των βασικών σημείων της σκέψης του, η υπόληψη των θεμελιωδών φράσεων της επιχειρηματολογίας του, η διευκρίνιση και η επεξήγηση.⁷⁶ Βάσει των χαρακτηριστικών αυτών η μορφή του βιβλίου του Αναξάγορα αποτιμήθηκε αφενός ως τυπικό δείγμα αρχαϊκού πεζού λόγου και αφετέρου ως πρόωμος τύπος φιλοσοφικής προαγματείας.⁷⁷

Όταν η συγγραφή του και ο ίδιος ο Αναξάγορας μεταβαίνουν από τις Κλαζόμενες στην Αθήνα, ο πεζός λόγος είναι εκεί το κυρίαρχο μέσον της δημοκρατίας του 5ου αιώνα για τη διατύπωση της πολιτικής, της επιστήμης, της ρητορικής, της ιατρικής και της ιστορίας.⁷⁸ Επιπλέον, η παρουσία των σοφιστών, με το ειδικό ενδιαφέρον τους για τη γλώσσα και τις διωνυμικές της –την *ὀρθότητα* (Πρωταγόρας απ. 80 Α 24, 26· Πρόδικος 84 Α 13-18), τη συνωνυμική (Πρόδικος 84 Α 13, 19) και τα σχήματα λόγου (Γοργίας 82 Α 4· πβ. Α 29, 30)–, έδωσε μια νέα δυναμική στον πεζό λόγο, ο οποίος γίνεταν πια ο *κατεξοχὴν λόγος* της φιλοσοφίας.

Η μορφή του πεζού λόγου του εκτεταμένου έργου του Δημοκρίτου,⁷⁹ που ήταν κατά 40 χρόνια νεότερος από τον Αναξάγορα (68 Β 5=Δ.Α. 9.34), αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος στην αρχαιότητα: Ο Ηγησιάναξ από την Δαξάνδρεια γράφει μια μονογραφία για το ύφος του (68 Α 32: *Περί της Δημοκρίτου λέξεως*), ενώ ο Καλλίμαχος καταγράφει τις ασυνήθιστες λέξεις του (68 Α 32: *Πηγάς των Δημοκρίτου γλωσσών και συνηγμά-*

⁷⁶ Για τα χαρακτηριστικά της μορφής του λόγου του Αναξάγορα, βλ. Ugolini (1985). Thesleff (1966), 90, 94, 110. Nieddu (1993), 161-164. Bers (2010), 459. Για τον υλικό χαρακτηρισμό που διακρίνεται στις πρώτες σειρές του αποσπάσματος, στις οποίες παραβλύνεται τα κατηγορήματα του νου (12, 4-6: *νοῦς δὲ ἔστιν ἔπισηον και ἀνοσηγασῆς και μέμικται οὐδὲν χρίματα, ἀλλὰ μόνος ἀνὸς ἐπ' ἑωπτοῦ ἔστιν*), βλ. Deichgraber (1993) και Nieddu (1993), 163.

⁷⁷ Βλ. Thesleff (1966), Sider (1981), 27· πβ. Patzer (2006), 131-132.

⁷⁸ Βλ. Goldhill (2002), 4.

⁷⁹ Περισσότερα από 70 έργα κατά τον αρχαίο κατάλογο του Θεασύλλου (Δ.Α. 9.45-49=68 Α 33)· περίπου τρεις εκατοντάδες αποσπάσματα (68 Β 1-298) στους Diels-Kranz.

των), προφανώς τους νεολογισμούς που εισήγαγε ο Δημόκριτος ως τεχνική ορολογία της ατομικής θεωρίας του.⁸⁰ Η αρχαία κριτική επιστημάνει το φροντισμένο ύψος του, το οποίο συγκρίνεται με το ύψος του Πλάτωνα, και τη σαφήνειά του.⁸¹

7. Φιλοσοφία σε ποιητική μορφή

7.1 Επιοφάνης, Παρμενίδης και Εμπεδοκλής

Αν οι Μιλήσιοι στοχαστές δήλωσαν τη διαφοροποίησή τους από την παρδοσιακή σοφία των ποιητών επιλέγοντας ως μέσο έκφρασης των ιδεών τους τον πεζό λόγο, τρεις στοχαστές της αρχαϊκής φάσης της φιλοσοφίας, ο Επιοφάνης, ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, κοινοποίησαν τον δικό τους, καινούριο, τρόπο εξήγησης της πραγματικότητας με τους διακριτικούς εξάμετρους στίχους της επικής ποίησης⁸² και με «συγκεκριμένες χειμερινές στρατηγικές οι οποίες συνδέονταν στενά με την αρχαϊκή ποίηση» (Most [1999α], 335). Τις τρεις «ποιητικές εξαιρέσεις»⁸³ των πρώιμων φιλοσόφων συνδέει –εκτός από την ποιητική μορφή– και ο τόπος στον οποίο ζουν και δημιουργούν, η Μεγάλη Ελλάδα, καθώς και μια αρχαία φιλοσοφική γενεολογία, σύμφωνα με την οποία ο Επιοφάνης υπήρξε δάσκαλος του Παρμενίδη,⁸⁴ ενώ ο Εμπεδοκλής ζήλωτής και μιμητής του Παρμενίδη (βλ. σημ. 90). Το ερώτημα που τίθεται στην έρευνα, και το οποίο έχει δεχτεί διαφορετικές απαντήσεις, αφορά τους λόγους για τους οποίους επιλέγουν συνειδητά την ποιητική μορφή, παρότι η σε πεζό λόγο παραγωγή των Μιλησίων τους ήταν γνωστή, όπως υποδεικνύουν οι υπαινιγμοί που ανιχνεύονται στα απο-

⁸⁰ Βλ. Κορζιά (2001), 820-821.

⁸¹ Βλ. τις μαρτυρίες του Κικέρωνα και του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς συγκεκριμένες στο απ. 68 Α 34.

⁸² Ο Επιοφάνης γράφει και ελεγεακώς (ZIB 1-9) και ιαμβικούς στίχους (Σίλλιο, Β 10-22) βλ. 21 Α 1 (το κείμενο στη σημ. 31).

⁸³ Βλ. Kahn (2003), 155-156. Αντίθετα η Osborne (1998), ισχυρίζεται –όχι πειστικά, κατά τη γνώμη μου– ότι «εξαιρέση» αποτελούσε εντέλει ο πεζός λόγος των Μιλησίων. Για μια ισορροπημένη ερμηνεία της συμπαραουσίας των δύο παραδόσεων πεζού και ποιητικού λόγου στη διατύπωση της αρχαϊκής φιλοσοφικής σκέψης, βλ. Nieddu (1993), 154-155.

⁸⁴ 21Α 30=Αριστοτέλης, Μ.τ.φ. 986b21-22· πβ. και Πλάτων, Σοφ. 242d: τὸ δὲ παρ' ἡμῶν Ἐλεγκτικὸν ἔθνος, ἀπὸ Ἐπιοφάνους καὶ ἔτι παρόθεν ἀρχαίων· 28 Α 9=@εσόφραστος στον Δ.Α. 8.55 (=227B Fortenbaugh).

στάσιματά τους.⁸⁵ Μια εύλογη εξήγηση είναι ότι ο ποιητικός λόγος ήταν το δεδομένο και αυτονόητο μέσο μετάδοσης γνώσης και ότι η χρήση του εξασφάλιζε την επικαιριότητα με ένα μεγαλύτερο κοινό –βισμέντων στην ποίηση– αποδεκτό, ένα κοινό συντηρητικότερο από το κοινό της προοδευτικής και κοσμοπολίτικης Ιωνίας.⁸⁶ Ίσως όμως να πρέπει να αναζητηθούν διαφορετικοί λόγοι για τον καθένα από τους τρεις στοχαστές: Ο Επιοφάνης, για παράδειγμα, είναι πρωτίστως ελεγεακός ποιητής, και γι' αυτόν η πορφική έκθεση είναι ο «φυσικός» τρόπος «για μια απόπειρα να επηρεάσει την κοινή γνώμη για άκρω αμφιλεγόμενα θέματα», όπως το θέμα των θεών, αξιοποιώντας τους τρόπους της ιωνικής κοσμολογίας.⁸⁷ Αντίθετως ο Παρμενίδης, σύμφωνα με την αρχαία κριτική,⁸⁸ φαίνεται να μην ανταποκρίνεται ακριβώς στις απαιτήσεις του ποιητικού είδους, όπως επιστημάνει και μεγάλος αριθμός των σύγχρονων μελετητών.⁸⁹ Τέλος, για τον Εμπεδοκλή λειτούργησε κατά πάσα πιθανότητα και το πρόσφατο προηγούμενο του Παρμενίδη, όπως υποδεικνύουν οι διαχειμηνιακές σχέσεις που τον συνδέουν με αυτόν, οι οποίες είχαν επιστημανθεί ήδη στην αρχαιότητα.⁹⁰ Ως ποιητής

⁸⁵ Βλ. π.χ. Επιοφάνης 21 Β 28 με τον υπαινιγμό στο ανεξιμάνδρειο άπειρον: γαίης μὲν τὸδε πείθεις ἄνω παρὰ ποσὴν ὄραται | ἤθει προσηλάζεις, τὸ κάτω δ' ἐξ ἄπειρον λαίεται, και Wöhle (1992), 46, καθώς και (1993α), 174-175, με τα σχετικά χωρία και επιχειρήματα.

⁸⁶ Βλ. π.χ. Wöhle (1992), 45-47.

⁸⁷ Kahn (2003), 156· πβ. Most (1999α), 352. Για τη δύσγνωμία στην έρευνα σχετικά με το αν ο Επιοφάνης υπήρξε όντως φιλόσοφος, βλ. Leshet (1992), xiii· xiv, 5· Mogyoródi (2002), 253-286.

⁸⁸ Βλ. τη συνοπτική κρίση του Πλουτάρχου (Περί του ακούειν 45Α=28 Δ 16: μέμνηται δ' ἄνω τις... Παρμενίδου τὴν στιχοποιίαν) και την αναλυτικότερη του Πρόκλου, σύμφωνα με τον οποίο ο Παρμενίδης αντί να χρησιμοποιήσει τα μέσα που προσδιάζον στην ποίηση (μεταφορές, σχήματα κτλ.) επέλεξε μια διατύπωση στεγνή και απλουστευμένη, ώστε η ποίησή του να μιμνᾶται με πεζό λόγο (Εἰς Πλάτ. 1 665, 17-31=28 Α 18· καίτοι δὲ αὐτὸ δῆλον τὸ ποιητικὸν εἶδος χρῆσθαι μεταφορὰς ὀνομάτων καὶ σχήματα καὶ τροπαὶς ὀρελάται, ὅμως τὸ ἀκαλόγηστον καὶ ἰσχυρὸν καὶ καθαρὸν εἶδος τῆς ἀταγελίας ἠστάσαστο ... ὅστε μάλλον πείων εἶναι δοκεῖν ἢ ποιητικῶν τὸν λόγον).

⁸⁹ Για τις σύγχρονες ασχημάτες αποτιμήσεις, βλ. ενδεικτικά Diels (1897), 5· Barnes (1982), 155· Tardān (2001), 173-175· Kahn (2003), 157. Διαφορετικά ο Wöhle (1993β)· πβ. και Patzer (2006), 83-84, σύμφωνα με τον οποίο η «εξοστράτευση των στίχων δεν οφείλεται στην ποιητική ανακρίση των Παρμενίδη, αλλά στο ίδιο το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του. Για μια συνοπτική ανάλυση των ποιητικών τρόπων του Παρμενίδη, βλ. Henn (2003), 1-15.

⁹⁰ Βλ. Εσόφραστο στον Δ.Α. 8.55 (=227B Fortenbaugh) και Σιμπλίκιο, Εἰς τὴν Φυσ. ακρ. 25, 19-21: Παρμενίδου δὲ ζήλωτής και πηλοσαστής.

ο Εμπειροκλήης έχει την απλόγητη επιδοκιμασία του Αριστοτέλη, ο οποίος εκριμιά βαθύτητα την ποιητική του τέχνη με τα ίδια κριτήρια με τα οποία ο Πλάτωνος επικρίνει την ποίηση του Παρμενίδη.⁹¹ Ακριβώς μια εμπειροκλήεια μεταφορά αξιοποιεί ο Αριστοτέλης για να συγκεκριμενοποιήσει τη θέση του ότι ο ποιητικός λόγος είναι ακατάλληλος για τη φιλοσοφία:

Ομοίως δέ γε γελῶσιν κἀν εἴ τις εἰπὼν ἰδὼντα γῆς εἶναι τὴν θάλατταν οἴεται τι σαφὲς εἰρηκέναι, καθάπερ Ἐμπειροκλήης· πρὸς ποίησιν μὲν γὰρ οὕτως εἰπὼν ἴσως εἰρηκέναι ἴκανως (ἢ γὰρ μεταφορὰ ποιητικῶν), πρὸς δὲ τὸ γινῶσθαι τὴν φύσιν οὐκ ἴκανως (Αριστοτέλης, Μετεωρολογικά 357a 24-28)

Είναι αστασία να πει κανείς τη θάλασσα «ιδρώτα της γης» και να φαντάζεται ότι έχει πει κάτι ξεκάθαρο, όπως ο Εμπειροκλήης· γιατί η διατύπωση αυτή είναι ίσως καλή για την ποίηση – αφού η μεταφορά προσοιδαίνει στην ποίηση –, δεν είναι όμως καλή για τη γνώση της φύσης.⁹²

Σχετικά με την επιλογή των δακτυλικών εξάμετρων θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ένα στοιχείο ακρίμης, κοινό στον Παρμενίδη και τον Εμπειροκλήη: Στο ποίημα του Παρμενίδη τη φιλοσοφική αλήθεια – με την εξόχως αφηρημένη λογική επιχειρηματολογία σχετικά με το *ὄν* – την εγγυάται μια ανώνυμη θεά, η οποία και του την αποκαλύπτει, όπως προκύπτει από το προοίμιο, το οποίο σώζεται (28 B 1). Και ο Εμπειροκλήης υποστηρίζει για τον δικό του λόγο την θεία προέλευση.⁹³ Όπως επισημαίνει ο Most, δεν μπορεί να είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι οι μύθοι δύο αρχαϊκοί φιλόσοφοι που έγραψαν αποκαλειστικά σε δακτυλικούς εξάμετρους ισχυρίστηκαν ρητά ότι η σοφία που κοινοποιούσαν στην ανθρώπινη κατάσταση προερχόταν από θεϊκή πηγή: στην αρχαϊκή Ελλάδα η γλώσσα στην οποία οι θεοί μιλούσαν μέσω ανθρώπινων φωνών ήταν έμμετρη, σχεδόν πάντοτε με τους ίδιους δακτυλικούς εξάμετρους στίχους, χαρακτηριστικούς της επικής ποίησης.⁹⁴ Σύμφωνα με τον Paizer ([2006], 84), στην περίπτωση του Παρμενίδη η επιλογή της μορφής

σχετίζονται τόσο με το ανατρεπτικό οντολογικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του όσο και με τους αποδέκτες της: ένα τέτοιο περιεχόμενο αφενός δεν θα μπορούσε να κοινοποιηθεί εξ ονόματος του Παρμενίδη –γι' αυτό και η αποκάλυψη του «δρόμου της αλήθειας» (απ. 28 B 1.29-8.49) γίνεται από τη θεά –, ενώ αφετέρου η χρήση της οικείας ποιητικής μορφής πρέπει να λειτούργουσε ως αντίβαρο στην καινοτομία του περιεχομένου.

7.2 Μια παλιά διαμάχη μεταξύ ποίησης και φιλοσοφίας:

Ενώ, όπως ήδη επιστημαίνθηκε, μετά τον Εμπειροκλήη η μορφή του λόγου της φιλοσοφίας είναι κατεξοχήν ο πεζός λόγος, εντούτοις η φιλοσοφία διαλέγεται διαρκώς με την ποίηση, αρχής γενομένης από τον ίδιο τον Πλάτωνα (βλ. πιο κάτω, σ. 60-65), του οποίου η δήλωση σχετικά με «την παλιά διαμάχη μεταξύ ποίησης και φιλοσοφίας»⁹⁵ είναι γνωστή και πολυσυζητημένη, όπως και η απόρριψη εκ μέρους του της ποίησης.⁹⁶ Και ο Επίκουρος (περ. 341-271 π.Χ.) απέρριπτε την ποίηση, ώστε να χαρακτηρίζεται σε αρχαίες πηγές –μαζί με τον Πλάτωνα– κατήγορος του Ομήρου.⁹⁷ Τη δική του φιλοσοφία εκθέτει, εντούτοις, σε εξάμετρους τον 1ο αιώνα π.Χ. ο Δουκέρητιος στο περίφημο *De rerum natura*. Και αν σχετικά με τους λόγους για τους οποίους ο Παρμενίδης και ο Εμπειροκλήης επέλεξαν για τη φιλοσοφία τους την ποιητική μορφή μπορούν να γίνουν μόνο υποθέσεις, ο Δουκέρητιος δηλώνει ρητά τον λόγο της δικής του επιλογής με μια αναλογία: όπως αλείσει κανείς με μέλι τα χείλη του ποτηριού με το πικρό φάρμακο για να «ξεγελάσει» τα παιδιά και να το δεχτούν, έτσι και η ποίηση λειτούργει στη δική του περίπτωση σαν το μέλι, ώστε να γίνει εύληπτη μια απωθητική για τους αμήντους θεωρία (*De rerum natura* 1.936-950).

Την ποίηση ως όχημα για τη διάδοση των φιλοσοφικών θέσεων τους χρησιμοποιούν τόσο ο Κυνικός Κράτης ο Θηβαίος (περ. 365-285 π.Χ.) όσο

⁹¹ Βλ. Αριστοτέλη, *Περί ποιητών*, απ. 70 Rose (=Δ.Α. 8.57=Εμπειροκλήης 31A 1 DK): *ἐν δὲ τῷ Περὶ ποιητῶν γίγναι ὅτι καὶ Ὀμηρικὸς ὁ Ἐμπειροκλήης καὶ θεοῦσ παρὶ τῆν φράσιν γίγνηται, μεταφορητικὸς τε ὄν καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς περὶ ποιητικῆν ἐπιτετήγμαι χροῖμενος.*

⁹² Εμπειρ. 31 B 55: *γῆς ἰδὼντα θάλασσαν· πβ. Πητρογική 3.5, 1407a32-35 και Rosenfeld-Löfher (2006).*

⁹³ Βλ. 31 B 4: *ὡς δὲ παρὶ ἡμετέρας κέλεται πιστεύματα Μοῦσης| γινῶθι διασηθέντος ἐνὶ σελήγησιν λόγιοι· Β 23.11: ἄλλα τοῖσ ταστ' ἴδοι, θεοῦ πάρα μῦθον ἀκούσας.*

⁹⁴ Most (1999α), 353· πβ. την κριτική στη θέση αυτή από την Card (2002), 134-135.

⁹⁵ *Πολιτεία*, 10.607b5-6: *ὅτι παλαιὰ μὲν τις διαφορά φιλοσοφία τε καὶ ποιητικὴ ... καὶ ἄλλα μολία σημεῖα παλαιὰ ἐναντιώσεως τούτων. Για την άποψη ότι ο Ξενοκράτης εργαζόταν αυτή την αρχαία διαμάχη, βλ. Babut (1974), 83-117, Naddef (2009), 106· κριτική της άποψης από τον Ford (2002), 46-66.*

⁹⁶ Βλ. *Πολιτεία* 595a-608b: *ὁλη η μιμητικὴ ποίηση εξαμειραιται (595a-b), ενώ επιτρεπονται μόνο οι ύμνοι και τα εγκώμια (607a).*

⁹⁷ Έτσι ο Ηρόκλειτος (αλληγοριστής του 1ου αιώνα μ.Χ.), 4.1-2· οι μαρτυρίες για τη στάση του Επίκουρου απέναντι στην ποίηση στα απ. 228, 229, 568 Usener· βλ. σχετικά Asmis (1995), 15-34.

και ο Σκεπτικός Τίμων ο Φλειάσιος (περ. 325-235 π.Χ.).⁹⁸ Πρόκειται για σατυρική φιλοσοφική ποίηση: σε εξάμετρους στίχους (αλλά σε ελεγειακά και ιαμβικά μέτρα) – οι οποίοι εμπνέονται από/και παρδούν την κλασική ελληνική ποίηση (τον Όμηρο και τον Σόλωνα) – ο Κράτης εκφράζει τα ιδεώδη του κυνισμού,⁹⁹ ενώ ο Τίμων, πιθανότατα επηρεασμένος από τον Κράτητα, παρωδεί στους *Σίλλους* (σε επικό μέτρο και με επικό λεκτικό) και στους *Ιθαλιμούς* (σε ελεγειακό μέτρο) τις δογματικές απόψεις των φιλοσοφικών σχολών, για να προωθήσει τις θέσεις του πυρρώνειου σκεπτικισμού.¹⁰⁰

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως προς τη σχέση ποίησης και φιλοσοφικού λόγου κατὰ την ελληνιστική εποχή είναι η περίπτωση του Στωικού Κλεάνθη (περ. 331-232 π.Χ.), ο οποίος είχε τη θεωρητική θέση ότι η ποίηση μπορεί να εκφράσει πιο καθαρά τα φιλοσοφικά νοήματα, ιδίως όταν η φιλοσοφική αναζήτηση έχει ως αντικείμενο τους θεούς: «Πιατί –καθώς έλεγε ο Κλεάνθης– όπως η πνοή μιας παράγει ενωργέστερο ήχο όταν ο αιώλος οδηγώντας την μέσα από τον μακρύ και στενό σωλήνα του τη διαχέει από μια άλλη έξοδο πλατύτερη, έτσι και οι αουστηροί κανόνες της ποίησης καθιστούν ενωργέστερα τα νοήματά μας». ¹⁰¹ Άλλωστε, πάντα κατὰ τον Κλεάνθη, ενώ ο λόγος της φιλοσοφίας μπορεί να εκφράσει με επάρκεια τα θεία και τα ανθρώπινα, ως πεζός λόγος δεν διαθέτει λέξεις αντάξιες με τη μεγαλοσύνη των θεών· συνεπώς, για τη φιλοσοφική αναζήτηση του θείου χρειάζεται τη συνδρομή του μέτρου, της μελωδίας και του ρυθμού.¹⁰² Προαγιάτωση της θεωρητικής αυτής θέσης αποτελεί ο περιφημικός ύμνος του Κλεάνθη στον Δία, που συνδυάζει παραδοσιακό λογοτεχνικό και θρησκευτικό υλικό με φιλοσοφικές ιδέες.¹⁰³ Φιλοσοφικοί ύμνοι γράφονται ως το τέλος της αρχαιότητας: από την ύστερη αρχαιότητα σώζονται επτά

⁹⁸ Τα αποστάγματα συγκεντρωμένα από τους Η. Diels, *Poetarum philosophorum fragmenta*, Berlin, Weidmann, 1901, 216 κ.ε. και Lloyd-Jones & Parsons (1983), σπ. 347-369.

⁹⁹ Βλ. Long (1999β), 629-631 και (1996), 43-44.

¹⁰⁰ Βλ. Long (1999-γ), 70-95 και Clayman (2009).

¹⁰¹ Σενέκας, *Ep.* 108, 10=SVE I, 487: *Nam, ut dicebat Cleanthes, quendammodum spiritus nosker clariorum somni reddidit, cum illam tuba, per longi canalis angustias trachum, palehntiore novissimo exita effudit; sic sensus nostrus clarioris carminis arta necessitas efficit.*

¹⁰² Φιλόδημος, *Περί μουσικής* 4, 28, 1-22 Kemke=SVE I, 487: τοῦ (λόγ)ου τοῦ τῆς φιλοσοφίας ἰκανώ(ς) μὲν ἔξ(α)γ(γ)άλ(λ)ειν δυναμείον τὰ θε(ῶ)α καὶ | ἀ(φ)θ(ε)ῶ(ἀ)τατα, μὴ ἔχοι(τ)ος δὲ | φειλοῦ τῶν θεῶν μεγεθῶν | λέξεις οὐκείας, τὰ μέτρ(α) καὶ | τὰ μέλη καὶ τοὺς ῥυθμῶς | ὡς μάλαστα προσαναίεσθαι | πρὸς τῆν ἀληθείαν τῆς τῶν | θεῶν θ(ε)ωρίας (ἡ ἀπόδοσι κατὰ τους Neubcker [1986], 112-113 και Thom [2005], 5-6).

¹⁰³ SVE I, 537-βλ. Thom (2005), 9 και Zuntz (2006).

ύμνοι του Πρόκλου (περ. 410-485 μ.Χ.), γραμμένοι σε αρχαίο επικό ύμρος και εντελώς παραδοσιακά, προς τιμήν παραδοσιακών θεών (Ήλιος, Αφροδίτη, Μούσες, θεοί πάντες, Δυνία Αφροδίτη, Εκάτη, Ιανός, Αθηνά), στους οποίους ο φιλόσοφος (παραφουσιάζει τη νεοπλατωνική φιλοσοφία με παραδοσιακό ποιητικό ένδυμα).¹⁰⁴

8. Η διαλογική μορφή

8.1 Σωκρατικοί λόγοι

Συζητώντας τα είδη της μίμησης στο *Περί ποιητικής* (1447a27-b11) ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ένα –προφανώς αναγνωρισμένο και αναγνωρισίμο στην εποχή του–¹⁰⁵ λογοτεχνικό είδος με τη διατύπωση *σωκρατικοί λόγοι*, στο οποίο η μίμησης χαρακτηρών, συναισθημάτων και πράξεων επιτυγχάνεται αποκλειστικά μέσω του λόγου· το είδος αυτό το συσχετίζει, επιπλέον, με ένα άλλο είδος: τους μίμους του Σώφωνα και του (γίου του) Ξάνρχου.¹⁰⁶ Σύμφωνα με ένα απόσπασμα από τον χαμένο σήμερα διάλογό του *Περί ποιητών*, οι λόγοι αυτοί ήταν διάλογοι, ενώ τα πρώτα της συγγραφής σε διαλογική μορφή κατείχε ο, κατὰ τα άλλα άγνωστος, Αλέξανδρος από τα Σπύρα ή την Τέω.¹⁰⁷ Όπως υποδεικνύει το επιθετο *σωκρατικός*, οι διάλογοι

¹⁰⁴ Βλ. Saffey (1994), 70-71 και Van Den Berg (2001).

¹⁰⁵ Βλ. αγρότερα [Δημήτριος] *Περί εμμελείας* 297: Τὸ δὲ ἰδίως καλοῦμενον εἶδος Σωκρατικόν, ὃ μάλαστα δοκοῦσιν ἠγέσασθαι Αἰσχίνης καὶ Πλάτων.

¹⁰⁶ Ο Σώφων ἔφησε στη Σικελία (τέλη 5ου/αρχές 4ου αιώνα π.Χ.). οι μίμοι ἦταν σύντομα δραματικά κείμενα σε πεζό που παρουσιάζαν κωμικές σκηνές από την καθημερινή ζωή· βλ. Horstmann (2004).

¹⁰⁷ Απ. 72 Rose: *Μετοστρέλης δὲ ἐν πρώτῳ Περί ποιητῶν Μλεξιμενὸν Σπυρέα ἢ Τήλιον (δὴλ. διαλόγους φησὶ γράφειν. Δ.Α. 3, 48). Μετοστρέλης δὲ ἐν τῷ περὶ ποιητῶν ὅτιος γράφει «ὀνόμαθ' οὐδὲ ἐμμελῶς τοὺς καλοῦμενους Σώφωνα μίμους μὴ φῶμεν εἶναι λόγους καὶ μίμησης, ἢ τοὺς Μλεξιμενὸν τοῦ Τήλιου τοὺς ποστέρους (πρὸς τοὺς, κατὰ τῆν πρόφραση παρόδοσι τῶν Αθηναίων) γραφέντας τῶν Σωκρατικῶν διαλόγων; ἀντικρὺς φάσκον ὁ πολυμήθετος Μετοστρέλης πρὸ Πλάτωνος διαλόγους γειγραμέναι τὸν Μλεξιμενὸν (Αθηναιος 11, 505c). Σύμφωνα με τῆν γράφῃ πρώτους, το νόημα εἶναι ὅτι «οι Αλεξιμενὸς ἔγραψε πρώτος, σωκρατικός διάλογους» με τῆν διόρθωσι σε ποστέρους (Kaibel) ἢ ποστέρους (ἔτσι ἐκδίδει ο Rose) το νόημα γίνεται: «οι Αλεξιμενὸς ἔγραψε σε διαλογικῆ μορφῇ πρην να εμμελῶσαι το εἶδος σωκρατικῶν διαλόγων» (τῆ δεύτερη δυνατήσχημα προτιποθετεῖ η δική μου παρουσίαση). Η φράση στον Ροξυ. 3219 (Μετοστρέλει... ἐκδοῦντ' ἐν τῷ πρώτῳ Περί ποιητικής καὶ πρὸ Πλάτωνος γειγραμένα δραματικῶς διαλόγους ἐπ' Αλεξιμενὸν Τηλίου) δεν συμβαίνει στην ἐπίλυση του προβλήματος· βλ. σχετικά Haslam (1972), 19-22· πβ. Cahini-Montanari (1989), 306-307.*

αυτοί σχετίζονται με τον Σωκράτη, είτε ως («μυμήσεις») του πρόπου με τον οποίο αυτός ασκούσε τη φιλοσοφία είτε/και ως αποτυπώσεις του χαρακτήρα του.¹⁰⁸ Αρχαίες μαρτυρίες αναφέρονται σε μια σειρά *σωκρατικών λόγων*,¹⁰⁹ γραμμένων –εκτός από τους σωζόμενους (λόγους) του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα– από γνωστούς¹¹⁰ Σωκρατικούς: τον Αντισθένη, τον Διοσχίην,¹¹² τον Φαίδωνα, τον Ευκλείδη, τον Σιμίμια, τον Κέβηρα, τον Αρίστυππο, τον Κρίτωνα.¹¹¹ Από τα κείμενα αυτά (με εξαίρεση τους διαλόγους του Διοσχίην)¹¹² σώζονται στην πραγματικότητα μόνο οι τίτλοι, οι οποίοι επιτρέπουν τη διαπίστωση μιας σε μεγάλο βαθμό κοινής θεματικής,¹¹³ όχι όμως και εκτιμήσεις σχετικά με τη μορφή. Άλλωστε, σύμφωνα με την αρχαία κριτική, ο Πλάτων ήταν αυτός που τελειοποίησε τη μορφή του *σωκρατικού λόγου*, ώστε να δικαιούται να θεωρηθεί ο θεμελιωτής του είδους.¹¹⁴

8.2 Ο Πλάτων

Το συγγραφικό έργο του Πλάτωνα, που θεωρούμε ότι σώζεται στο σύνολό του, αποτελείται αποκλειστικά από διαλόγους, στους περιεστώτερους από τους οποίους ο βασικός συνομιλητής είναι ο Σωκράτης.¹¹⁵ με την έννοια αυτή οι πλατωνικοί διάλογοι είναι *ισωκρατικοί λόγοι*. Άλλοτε με τη μορφή δραμάτων, στα οποία οι χαρακτήρες μιλούν οι ίδιοι (π.χ. *Ποργίας*, *Κρατύλος*, *Μένων*), και άλλοτε ενταγμένοι στο πλαίσιο μιας μονολογικής ή διαλογικής αφήγησης (π.χ. *Πρωταγόρας*, *Φαίδων*, *Συμπόσιον*), οι διάλογοι διακρίνονται

¹⁰⁸ Αυτό υποδεικνύει ο συγχετισμός τους με τους *μήμους* του Σώφρονα από τον Αριστοτέλη· πβ. και *Πηλοδική* 3, 16, 1417a19-21: «αντίθετα με τους *μαθηματικούς λόγους*, οι *σωκρατικοί λόγοι* έχουν έναν ηθικό χαρακτήρα».

¹⁰⁹ Βλ. σχετικά Clay (1994), 23-47· Kahn (1996), 1-35.

¹¹⁰ Βλ. Πλάτων, *Φαίδων* 59b-c· Δ.Α. 2, 47.

¹¹¹ Τα αποσπάσματα συγκεντρωμένα από τον Giannantonι (1990).

¹¹² Έκδοση των αποσπασμάτων από τους Dittmar (1912), Giannantonι (1990). Για τον Αντισχίην βλ. Kahn (1994).

¹¹³ Βλ. π.χ. *Ακρίβιδης* (Ασχίνης, Αντισθένης και Πλάτων), *Δίλογος* (Ασχίνης και Πλάτων), *Ασπασία* (Ασχίνης, Αντισθένης και Πλάτων, *Μενέξενος*), *Μενέξενος* (Αντισθένης και Πλάτων)· πβ. και *Απολογία Σωκράτους*, *Συμπόσιον* (Πλάτων, Ξενοφών).

¹¹⁴ Βλ. Δ.Α. 3, 48: *δοκεί δέ μοι Πλάτων ἀκριβέστες τὸ εἶδος καὶ τὰ πρῶτα δικαιῶς ἢν ὅσπερ τῶν κάλλους ὄντων καὶ τῆς εὐτέστεως ἀπορροεσθῆαι*.

¹¹⁵ Οι εξαίρεσεις: ο *Ευκλείδης* ξένος στον Σοφιστή και στον Πολιτικό (αιωνιγή παρουσία του Σωκράτη), ο γέρος Περικλειδής στον *Πρωταγόρη*, ο Τίμαιος στον *Τίμαιο*, ο Αθηναίος ξένος στους *Νόμους*.

ήδη στην αρχαιότητα σε δραματικούς, διηγηματικούς και μεικτούς,¹¹⁶ *δικαίσεις που ανάγονται στον ίδιο τον Πλάτωνα*.¹¹⁷ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η μορφή των διαλόγων του (*ἡ τῶν λόγων ἰδέα*) τους τοποθετούσε μεταξύ *ποίησις και πεζοῦ λόγου* (*Περί ποιητῶν* απ. 72 Rose). Η σημασία που είχε για τον Πλάτωνα η μορφή αποτυπώνεται αποκαλυπτικά σε ένα χωρίο του *Φαίδων*, στο οποίο περιγράφεται η διαδικασία της γραφής.¹¹⁸ Ακριβώς όμως η μορφή των πλατωνικών διαλόγων θέτει μια σειρά από ερωτήματα αποφασιστακής σημασίας για την κατανοήση του φιλοσοφικού περιεχομένου τους, κοινά σε μεγάλο βαθμό μεταξύ των αρχαίων κριτικών και των σύγχρονων μελετητών:

– Ο Πλάτων δεν μιλά ποτέ σε πρώτο πρόσωπο – δεν εμφανίζεται ούτε ως συγγραφέας ούτε ως χαρακτήρας στους διαλόγους του –,¹¹⁹ με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές σε ποιο βαθμό οι θέσεις που διατυπώνονται είναι δικές του ή, π.χ., του «Σωκράτη». Επιπλέον: είναι ο «Σωκράτης» των διαλόγων ο ιστορικός Σωκράτης ή απλώς μια μάσκα, την οποία χρησιμοποιεί ο Πλάτων για να διατυπώσει τις δικές του απόψεις, ή, τελικά, μια («σύνθεση») του Σωκράτη και του Πλάτωνα;¹²⁰

– Εφόσον στον *Φαίδω* ο Πλάτων¹²¹ (ή ο ιστορικός Σωκράτης, ο οποίος δεν έγραψε ποτέ) απορρίπτει τον γραπτό λόγο ως μέσο μετάδοσης φιλοσοφικής γνώσης και τάσσεται αναφανδόν υπέρ της προφορικής διαλεκτικής

¹¹⁶ Δ.Α. 3, 50. Με τον τρίτο τύπο ο Διογένης ενοεί μάλλον τους *διηγηματικούς* διαλόγους που έχουν ένα δραματικό, διαλογικό πλαίσιο· βλ. Görgemanns (2006), 16, στμ. 38.

¹¹⁷ Βλ. *Πολιτεία* 3, 392c κ.ε.: *δήγησις, μήμησις*.

¹¹⁸ «... από όσα έγραψε κανείς, γυρνώντας τα πότε έτσι και πότε αλλιώς, κολλώντας τα μεταξύ τους ή ξεχωρίζοντάς τω» (278d-e: *ἢν συμπήκων ἢ ἐγκαμινῶν ἢν κωτὸν στρέψων ἢν χθόνῳ, πρὸς ἀλλήλα κολλῶν τε καὶ ἀραιῶν*). Μέχρι τα βιβλία γράφονται ο Πλάτων δεν σφάταρσε να γυρνήσει τα κείμενα του, σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασέα, και όταν πέθανε βρήκαν γραμμένα διαφορετικές εκδόχες της αρχής της *Πολιτείας* (*Περί συνθέσεως ονομάτων* 6, 209-216: *ὁ δὲ Πλάτων τούτῳ ἑαυτοῦ διαλόγου κτενέων καὶ βορτουγέων καὶ πάντα τῶντων ἀναπλέων ὁ δὲ κλεισεν ὀρθόλογοντα γερωνῶς ἔτη ... ταυτησαντος αὐτοῦ λέγοντων εὐθεθηται ποιήσις μετακείμενην τῆν ἀρχὴν τῆς Πολιτείας*).

¹¹⁹ Με εξαίρεση τις αναφορές στην παρουσία του στη δική του Σωκράτη (Απολ. 34a-38 b) και την απουσία του τη μέρα της εκτέλεσής του (*Φαίδων* 59b).

¹²⁰ Μια τέτοια περίπτωση του Πλάτωνα προτιπότερη η –μην γνήσια– *Ἡ Επιστολή*: βλ. 214b-c: *μεινίστη δὲ φυλακῆ τὸ μὴ γράψων ἀλλ' ἐκμαθήσων· ὁ γὰρ ἔστιν ἂν γράφεται μὴ ὅτι ἐκπεσῆν, διὰ ταῦτα οὐδὲν πῶποτε ἔγωγε περὶ τούτων γέγραφα, οὐδ' ἔστιν στήγγισμα Πλάτωνος οὐδὲν οὐδ' ἔστιν, τὰ δὲ πῶν λεγόμενα Σωκράτους ἔστιν καλοῦ καὶ νέου γεγονότος. Ἄν ἡ Ἡ Επιστολή είναι γνήσια (βλ. πτω κάτω, σ. 69-70), υπάρχει και η προσωπική μισήπεια του Πλάτωνα: ἴδεν κατέθεσα ποτέ τις σχέσεις μου στη γραφή» (341b: *οἴκων*)*

και της διδακτικής σχέσης μεταξύ διδασκτικού και «κατάλληλου» μαθητή, κατέθεσε άραγε πρόγραμμα τη φιλοσοφία του στα γράπτα κείμενά του; Μήπως την κράτησε αποκλειστικά για την προφορική διδασκαλία του στην Ακαδημία; Μήπως η πραγματική φιλοσοφία του ήταν εντέλει μόνο τα *δηραφα δόγματα* του για τα οποία κάνει λόγο ο γηησιώτατος μαθητής του, ο Αριστοτέλης;¹²² Και, αν ισχύει το δεύτερο, γιατί έγραψε εντέλει ο Πλάτων; Και ποιο ήταν το κοινό για το οποίο έγραψε;

- Δεδομένου ότι συχνά στους διαλόγους οι διερηνήσεις καταλήγουν σε αδιέξοδο, σε *ἀπορία*,¹²³ ενώ διαπιστώνονται και σημαντικές θεωρητικές αντιφάσεις μεταξύ των διαλόγων, κάποτε και εν σχέσει προς τους λεγόμενους «ακρογωνιαίους λίθους» της πλατωνικής φιλοσοφίας,¹²⁴ είχε τελικά ο Πλάτων προσωπικές θέσεις, *δόγματα*, ή υπήρξε σκεπτικιστής, όπως αναρωτήθηκε ήδη η αρχαιοτήτα;¹²⁵

- Δεδομένου ότι ο βαθμός της διαλογικότητας ποικίλλει μεταξύ των διαλόγων, και φαίνεται ότι στους ύστερους η διαλογική μορφή διατηρείται απλώς συμβατικά, ενώ στην πραγματικότητα προκείται για μονολόγους (π.χ. *Τίμαιος*, *Κριτίας*), θα μπορούσε αυτό να σχετίζεται με τη συγγραφική εξέλιξη του Πλάτωνα και να σημαίνει μια βαθμιαία απομάκρυνση του από τη διαλογική μορφή, η οποία αντανακλάται και στους διαλόγους των επιγόνων του; (Βλ. πιο κάτω, σ. 65-7).

- Τέλος: Πώς θα πρέπει να αποτιμηθεί η επιλογή της συγκεκριμένης μορφής από τον Πλάτωνα στη σχέση της με τις άλλες μορφές δημόσιου λόγου της αθηναϊκής δημοκρατίας του 4ου αιώνα π.Χ., ο οποίος διατυ-

¹²⁴ *ἑμὸν γὰρ περὶ αὐτῶν ἔστιν στήγγραμμα οὐδὲ μήποτε γένηται.* βλ. 341c και 343a). Πβ. και το χωρίο της 2ης *Επιστολής* στην προηγούμενη σημείωση.

¹²² Βλ. Αριστοτέλη, *Φυσική ακρόασις* 4,2, 209b14-15· στην υπόθεση αυτή στηρίξε την επιμνησία της των πλατωνικών διαλόγων η *Διχολή* της Τυβέργησιν· βλ. Szlezak (1993)-πβ. Trabattini (1999), 1-22.

¹²³ Πρόκειται για τους λεγόμενους απορητικούς διαλόγους: *Ευθύδημος*, *Λάχης*, *Χαρμίδης*, *Λόγις*.

¹²⁴ Βλ. την κριτική που ασκεί στην αρχή του *Παρθενίου* ο γέγοντας Παρθενίδης στη θεωρία των *Ιδεών* (130e-134e· πβ. Σοφ. 248a-251c), όπως αυτή εκτίθεται στην *Πολιτεία* και στον *Φαίωνα*. Βλ. σχετικά Πολίτης, στον πρόλογο τόμο, σ. 233-7.

¹²⁵ Ως σκεπτικιστή επιμήθευσε τον Πλάτωνα τον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ. η Ακαδημία υπό τον Αρκεσίλαο και τον Καρνεάδη· βλ. Glucker (1978), 31-64, Annas (1994).

πώνεται στη ρητορική¹²⁶ των δικαστηρίων και της εκκλησίας του δήμου, αλλά και στις σχολές των επιγόνων των σοφιστών του 5ου αιώνα, όπως και στη φιλοσοφία της αντίπαλης προς την πλατωνική Ακαδημία σχολής του Ισοκράτη; Κυρίως όμως πώς θα πρέπει να αποτιμηθεί η εμφανής σχέση των διαλόγων με το δράμα (με την τραγωδία,¹²⁷ και ιδίως με την κωμωδία¹²⁸); Ενδεκά η οφειλή στο δράμα καταγράφτηκε ήδη στην αρχαιοτέρα με τη μορφή ανεκδότων αλλά και μορφών περί λογοκλοπής.

Στη σύγχρονη πλατωνική έρευνα κερδίζει διαρκώς έδαφος η άποψη ότι στα έρωτήματα αυτά δεν είναι δυνατόν να δοθούν απαντήσεις αν η διαλογική μορφή, που αποτελεί συνειδητή επιλογή του Πλάτωνα, δεν αποτιμηθεί ως οδηγητική για την ορθή κατανοηση του φιλοσοφικού περιεχομένου.¹²⁹ Η φράση «ο Πλάτων δεν έγραψε φιλοσοφικές πραγματείες, αλλά διαλόγους» είναι το κοινό επιχείρημα της ερμηνευτικής αυτής στάσης, στο οποίο συμπυκνώνεται η διαφορά της νέας προσέγγισης από την παρόδοσιακή ερμηνεία, που -αγωνώντας τη μορφή- αναζητούσε αποκλειστικά φιλοσοφικά επιχειρήματα και ένα συγκροτημένο φιλοσοφικό σύστημα.¹³⁰

Ορισμένες από τις κοινές παραδοχές μεταξύ των μελετητών που εστιάζουν και στη λογοτεχνική μορφή (παρότι οι ερμηνευτικές αποκλίσεις αμφινοών) είναι:

1. Το γεγονός ότι ο Πλάτων έγραψε διαλόγους υποδεικνύει ίσως ότι δεν είχε την πρόθεση να κοινοποιήσει ευθέως προσωπικές διδασκαλίες ή

¹²⁶ Βλ. τους διαλόγους *Τοργίας*, *Φαίδρος* και *Μενέξενος*.

¹²⁷ Ως κοινό παράδειγμα στη βιβλιογραφία εντοπίζεται η σχέση του *Φαίδρου* με την τραγωδία. Δεν είναι, επίσης, άνω σημασίας και το γεγονός ότι οι περισσότεροι διάλογοι πείνουν τον τίτλο τους όχι από το θέμα τους αλλά από κάποιον από τους χαρακτήρες που συμμετέχουν (π.χ. *Φαίδων*, *Κρίτων*, *Φαίδρος*, *Πρωτοπόρος* κ.τ.λ.), κάτι που ισχύει και για τις τραγωδίες (π.χ. *Αγαμέμνων*, *Φιλοκτήτης*, *Ηλέκτρα*, *Μήδεια*).

¹²⁸ Πβ. ενδεικτικά την πολυσυζητημένη σχέση των προσώπων του Πλάτωνα για τις φηλαίες στο 5ο βιβλίο της *Πολιτείας* με τις *Εκκλησιάσεις* του Αριστοφάνη για την ιστορία της συζήτησης του προβλήματος, βλ. Adam (1902), 1.345-355· βλ. επίσης Nighingale (1995), 177-178.

¹²⁹ Βλ. ενδεικτικά Aitch (1991), και τους συλλογικούς τόμους Griswold (1988), Press (1993) και (2000), Gonzales (1995), Frede (1992).

¹³⁰ Χαρακτηριστική της αντίληψης αυτής είναι η επιλογή του Cornford στη μετάφραση του του *Παρθενίου* να απολείπει εντελώς τη συμμετοχή του Αριστοτέλη ως συνομιλητή του Παρθενίου (ώστε ο δεικτός να εμφανίζεται με μια μονολογική έκθεση), με το επιχείρημα: «τίποτε δεν κερδίζουμε αν παρουσιάσουμε τα επιχειρήματα με τη μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων» (F. M. Cornford, *Plato and Parmenides*, London: Routledge & Kegan Paul, 1939, 109).

πεποθήσεις (εξού και η επιλογή της «ακωνυμιάς») ούτε να προσφέρει στον ακροατή/αναγνώστη μια γνώση από καθέδρα. Οι διάλογοι είναι αναπαραστάσεις φανταστικών *συν-ζήτησεων*, διερευνήσεων που γίνονται από κοινού με τους συνομιλητές, και συνιστούν ένα υπόδειγμα φιλοσοφικής δραστηριότητας. Αποτυπώνουν έναν προβληματισμό, χωρίς να παρέχουν λύσεις: παρακινούν τον ακροατή/αναγνώστη να σκεφτεί μόνος του σε αυτό αποσκοπεί, άλλωστε, και η *μαυερτική* μέθοδος που εφαρμόζει ο Σωκράτης (*Θεαίτ.* 149-151): να βοηθήσει να γεννηθούν ιδέες από τον άλλο, όχι να του προσφέρει έτοιμες δικές του.¹³¹

2. Οι διάλογοι «συνολιγού» εμφανώς με τα τρέχοντα στην Αθήνα της εποχής του Πλάτωνα είδη που διεκδικούν τη σοφία ή το κύρος και παίζουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή της πόλεως, ιδίως με τη ρητορική και την ποίηση. Η πολυσυζητημένη *κατάδικη* της ποίησης εκ μέρους του είναι ίσως, όπως έχει υποστηριχτεί, «ένα πρόσχημα για να παραγγείλει λογοτεχνία, για να παραγγείλει φιλοσοφία και για να παραγγείλει μια αναγκαιότητα μεταξù των δύο». ¹³² Ο Πλάτων («ενσωματώσεων») εν γένει τα παραδοσιακά είδη στα κείμενά του, επικρίνοντας τα ως είδη λόγου και εισάγοντας μια ριζικά διαφορετική πράξη λόγου, την οποία ονομάζει («φιλοσοφία»), ορίζοντας την κατ' αντίστροχιν προς άλλες μορφές λόγου. Δανείζεται ή συνθέτει μια πλήρη μορφή ενός είδους και τη μεταφράζει στη δική του σύνθεση (χαρακτηριστική περίπτωση ο *επιτάφιος* που αποτελεί το κύριο σώμα του *Μενέξειου*). Κατά κάποιον τρόπο υποκαθιστά, αφομοιώνοντας τον, τον δημόσιο λόγο της Αθήνας του 4ου αιώνα με τον λόγο της φιλοσοφίας, παρουσιάζοντας «σωστότερες» (=φιλοσοφικές) προτάσεις.¹³³

3. Οι διάλογοι δεν απευθύνονται όλοι στο ίδιο κοινό: Όπως οι συνομιλητές δεν είναι όλοι του ίδιου επιπέδου, αλλά υπάρχουν *χαρακτήρες* απόλυτοι από φιλοσοφική άποψη (π.χ. ο Κρίτων του *Φαίδωος*), *χαρακτήρες* που έχουν ήδη διαμορφωμένη άποψη (π.χ. ο Πρωτόγώρας και ο Γοργίας στους φερόνυμους διαλόγους), αλλά και ομοκληρωμένοι φιλόσοφοι (ο

¹³¹ Βλ. Gill (2006), 138.

¹³² Βλ. Naddaff (2002), xi.

¹³³ Πβ. και την ανάλογη στάση του Πλάτωνα απέναντι στον μύθο, πιο πάνω, σ. 48-9. Για την εν γένει σχέση του πλατωνικού έργου με τα σύγχρονά του (ειδη), βλ. Nijhtingale (1995).

Παρμενίδης ή ο Τίμαιος στους φερόνυμους διαλόγους), έτσι και ορισμένοι από τους διαλόγους προσορίζονται για ένα ευρύτερο κοινό, με μια σαφή λειτουργία *λόγων προαεπτικών επί φιλοσοφίαν* και ενδεχομένως και «διαφημιστική υλική» για την Ακαδημία, ενώ άλλοι για αναγνώστες με ειδικά φιλοσοφικά ενδιαφέροντα.

8.3 Φιλοσοφικοί διάλογοι μετά τον Πλάτωνα

Στα ύστερα –σύμφωνα με την κοινή αποδεκτή χρονολόγηση– έργα του Πλάτωνα, τα δραματικά στοιχεία περιορίζονται σημαντικά, ενώ αποφεύγονται οι μακρές ζωντανές «στυχυμβίες». Σε αυτή τη φάση της συγγραφικής παραγωγής του Πλάτωνα πρέπει να ανάγονται και οι διάλογοι του Αριστοτέλη. Ο κατάλογος του Διογένη Λαέρτιου (5.21) περιλαμβάνει 18 τμήλους διαλόγων, από τους οποίους ορισμένοι είναι κοινού με τους τμήλους πλατωνικών διαλόγων (*Σοφιστής*, *Μενέξιος*, *Συμπόσιον*, *Πολιτικός*), ενώ τα σώζόμενα αποσπάσματα¹³⁴ επιτρέπουν, επιπλέον, τη διαπίστωση ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ο Αριστοτέλης παραματεύεται κοινά με τον Πλάτωνα θέματα.¹³⁵ Ως προς το θέμα της μορφής των αριστοτελικών διαλόγων, τα λίγα κατά λέξιν αποσπάσματα που σώζονται δεν επιτρέπουν την επιβεβαίωση της κρίσης του Κικέρωνα σχετικά με το «χρυσό ποτάμι του λόγου του Αριστοτέλη». ¹³⁶ Από τον Κικέρωνα ωστόσο –ο οποίος ανάγει τη μορφή των δικών του διαλόγων στη μορφή των διαλόγων του Αριστοτέλη, δηλώνοντας ότι ακολούθησε «την αριστοτελική συνθήκη», «τον τρόπο του Αριστοτέλη» (*χρηστοτέλειον πορρην*)–¹³⁷ διαθέτουμε ορισμένες σημαντικές πληροφορίες.¹³⁸ Ο φιλόσοφος έπαιρνε και ο ίδιος μέρος στους διαλόγους του ως *dramatis persona*, και διηγήθηκε μάλλον τη συζήτηση (*Ad Atticum* 13.19.4). Κάποιοι διάλογοί του ήταν χωρισμένοι σε βιβλία, και στην αρχή

¹³⁴ Η έκδοση αναφοράς των αποσπασμάτων του Αριστοτέλη από τον Rose η τελευταία έκδοση έγινε από τον Gignon (1987).

¹³⁵ Ο *Γοργίας* π.χ. έχει κοινό θέμα με τον *Φαίδωο*, ο *Μένωνος* με τον *Γοργία*, ο *Ευδήμος* με τον *Φαίδωνα*. βλ. Flashar (2006), 112-113.

¹³⁶ *Academia* 2.119: *veniet flumen orationis aureum fundens Aristoteles*.

¹³⁷ *Ad Atticum* 13.19.4. *Ad familiares* 1.9.23. Οι απόπειρες να προσδιοριστεί το ακριβές περιεχόμενο της διατύπωσης «Αριστοτέλειος μωσ», παρά τις ποικίλες υποθέσεις και τη λόγω επικριματολογία της σύγχρονης έρευνας, δεν οδήγησαν σε ομόφωνες απότιμήσεις.

¹³⁸ Βλ. τα σχετικά κείμενα χωρίς στον Zoll (1962), 32-34, 49, 68.

του κάθε βιβλίου υπήρχε ένα προοίμιο (*Additium* 4.1.6.2). Το κύριο χαρακτηριστικό τους όμως ήταν η συγκατάθεση τους κατά εκτεταμένους μόνολόγους διαφορετικών συνομληγτών, λόγο και αντίλογο για κάθε επιμέρους θέμα (*in utramque partem disserere/disputare*).¹³⁹

Οι πληροφορίες του Κικέρωνα δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν από τα αποσπάσματα των διαλόγων του Αριστοτέλη, εφόσον όμως ισχύουν, υποδεικνύουν μια ριζική αλλαγή στο λογοτεχνικό είδος του διαλόγου, όπως επισημαίνει ο Flashar: η παλατινική ανωνυμία αντικαθίσταται από την παρουσία και το κύρος του Αριστοτέλη, το φανταστικό των παλατινικών διαλόγων από το ρεαλιστικό.¹⁴⁰ Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στο μοναδικό κατά λέξιν απόσπασμα μεγαλύτερης έκτασης (απ. 44 Rose) εμπειρεύεται ένας μύθος σε διαλογική μορφή, του οποίου το πλαίσιο είναι γνωστό (βλ. πιο πάνω, σ. 49), ενώ το διαλογικό περιεχόμενο φανταστικό.

Ο διάλογος ως μέσο μετάδοσης φιλοσοφικών ιδεών καλλιεργήθηκε από τους άμεσους μαθητές τόσο του Πλάτωνα όσο και του Αριστοτέλη: από τον Σπενσίπτο,¹⁴¹ τον Ηρακλείδη τον Ποντικό,¹⁴² τον Θεόφραστο,¹⁴³ τον Κλέαρχο τον Σολέα,¹⁴⁴ τον Δικαίαρχο από τη Μεσσηνη. Από την παραγωγή αυτή δεν σώζεται σήμερα σχεδόν τίποτε, και οι σχετικές μαρτυρίες –με εξαίρεση την περίπτωση του Ηρακλείδη¹⁴⁵– δεν αναφέρονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μορφής των διαλόγων. Ιδιαίτερα σημαντική θα ήταν η κατανόηση των λόγων για τους οποίους οι ενωέα διάλογοι του Μεγαρκίου Στίλπωνα (περ. 360-280 π.Χ.) χαρακτηρίστηκαν στην αρχαιότητα κακόγουστοι ως προς το ύφος (*ψυχροί*), η γνώση μιας όμως γι' αυτούς περιφίξεται σε μια λακωνική μαρτυρία (Δ.Α. 2.120). Οι φιλοσοφικοί διάλογοι του Πλάτωνα και, κυρίως, του Αριστοτέλη και του Ηρακλείδη αποτελέσαν πρότυπο όχι μόνο για τον Κικέρωνα αλλά και τον Πλού-

¹³⁹ *De oratore* 3.80: ... *qui Aristotelio more de omnibus rebus in utramque partem possit dicere et in omni causa duas contrarias orationes, praeceptis illius cogitis, exhibere. De fin.* 5.10: ... *ab Aristotele praecepte de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta?*

¹⁴⁰ Βλ. Flashar (2004) και (2006), 113.

¹⁴¹ Βλ. Δ.Α. 4.4-5 και Tarán (1981), 190-196, 233.

¹⁴² Τα αποσπάσματα του Ηρακλείδη, του Κλέαρχου και του Δικαίαρχου στους αντίστοιχους τόμους του Wehli.

¹⁴³ Βλ. απ. 43-44 Fortenbaugh.

¹⁴⁴ Στον διάλογο του Κλέαρχου *Περί ύπνου*, ο κεντρικός συνομληγτής είναι ο Αριστοτέλης· βλ. σχετικά Κοτζιά (2007), 197-201.

¹⁴⁵ Για τους διαλόγους του Ηρακλείδη, βλ. Fox (2009), ιδίως 51-52.

ταρχο, ο οποίος συνέθεσε επίσης φιλοσοφικούς διαλόγους, υιοθετώντας ποιότητα από τα χαρακτηριστικά του είδους που έχουν ήδη επιστημανθεί.¹⁴⁶ Από τους 16 σώζόμενους διαλόγους του ορισμένοι είναι *δραματικοί* (π.χ. *Υγιεινά παραργέλιματα*, 122B-137E, *Περί αοργησίας*, 452D-464D) και άλλοι *δημηγορικοί* (π.χ. *Ερωτικός*, 748E-771E, *Ότι ουδ' ἠθέως ζῆρ ἔσται κατ' Ἐπίκουρον*, 1086C-1107C, στον οποίο αφηγητής είναι ο ίδιος ο Πλάυταρχος)· σε κάποιους ο Πλάυταρχος εμφανίζεται ως συνομληγτής (π.χ. *Ερωτικός*, *Περί του Εἶτον εν Δελφοίς*, 384C-394C, *Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρομένηων*, 548A-568A), ενώ σε ορισμένους περιλαμβάνονται σχατολογικοί μύθοι (*Περί του Σωκράτους δαιμονίου*, 575A-598F, *Περί του εμψυχομένου προσώπου του κύκλου της σελήνης*, 920A-945D, *Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρομένων* 548A-568A).¹⁴⁷

9. Η φιλοσοφική πραγματεία: Αριστοτέλης

Ο τεράστιος όγκος των κειμένων που συνιστούν το αριστοτελικό corpus¹⁴⁸ και αναφέρονται σε όλες σχεδόν τις περιοχές του επιστητού (λογική, φυσική, βιολογία-ζωολογία, ψυχολογία, οντολογία, μεταφυσική, θητική, πολιτική, λογοτεχνική κριτική κ.ά.) είναι έργα που δεν προσδίδονται για δημοσίευση, αλλά σχετίζονται με τη διδακτική πράξη: συλλογές υλικού (π.χ. το *Περί τα ζώα ιστορία*), τέχναι, δηλ. τεχνικής φύσεως εργαλείδια (*Περί ποιητικής*, *Ρητορική*), και *ἀκροάσεις*, δηλ. μαθήματα (π.χ. *Ἠθικά Νικομάχεια*).¹⁴⁹ Πρόκειται για τα λεγόμενα *ἐσωτερικά* έργα του Αριστοτέλη, για τα οποία χάνει λόγο ήδη η αρχαιότητα.¹⁵⁰ Το γεγονός ότι –αντίθετα από ό,τι συνέβη με τα δημοσιευμένα έργα του Πλάτωνα– σώζονται μόνο τα έργα στα οποία

¹⁴⁶ Για τη μορφή των διαλόγων του Πλάυταρχου, βλ. Gallo (1998), ιδίως 3528-3531.

¹⁴⁷ Βλ. σχετικά Deuse (2010).

¹⁴⁸ Περίπου 1.500 σελίδες μεγάλου σχήματος στην έκδοση αναφοράς του I. Bekker' μεταξύ των έργων του corpus περιλαμβάνονται και ορισμένα μη γνήσια.

¹⁴⁹ Βλ. Lengen (2002), 109-169, Kullmann (2007), 135-138.

¹⁵⁰ Δουκλιάνος, *Βίον παλαιός* 26, Κλημης, *Στομα.* 5. 9. 58. 3· το σύνολο των σχετικών μαρτυριών στον Diiring (1957), 426-443. Ο όρος *ἐσωτερικά* χρησιμοποιήθηκε προφανώς κατ' αντίστιξιν προς τη διατύπωση *ἐσωτερικοί λόγοι* που χρησιμοποιείται συχνά ο ίδιος ο Αριστοτέλης (βλ. π.χ. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1.13, 1102a 26, *Ἠθικά Ευδήμεια* 2.1, 1218b 34, *Μ.τ.Φ.* Μ 1, 1076a28) αναφερόμενος σε έργα που προσδίδονται για ένα ευρύ κοινό. Για τον προβληματισμό σχετικά με τη σημασία των *ἐσωτερικών λόγων*, βλ. Flashar (2006), 117 και σημ. 5.

αποτυπώνεται η διδασκαλία του Αριστοτέλη, ενώ τα δημαιοσιευμένα για ένα ευρύτερο καινό χάθησαν, οφείλεται ίσως στην έκδοσή τους τον 1ο αιώνα από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο,¹⁵¹ η οποία μετέθεσε το ενδιαφέρον από τα ως τότε γνωστά έργα του Αριστοτέλη, τους διαλόγους, στα (νέα) διδακτικά κείμενα, με αποτέλεσμα την απώλεια των δημαιοσιευμένων.

Τα έργα του κοίτης δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να χαρρατηριστούν (λογοτεχνία):¹⁵² πρόκειται για ένα ιδιόμορφο και ανομοιομόρφο πεζό λόγο, (στεγνό) και (αστόλοστο), συχνά λακωνικό και ελλειπτικό, εν είδει σημειώσεων, στον οποίο εντούτοις εμφανίζονται κάποτε και άκρως προσεγμένα, και οργανωμένα χωρία, τα οποία προδίδουν ίσως κατά καιρούς απόπειρες οριστικής επεξεργασίας της μορφής εκ μέρους του Αριστοτέλη, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε.¹⁵³ Η άμεση σχέση των κειμένων αυτών με τη διδακτική πράξη προκύπτει σαφώς τόσο από διάσπαρτες αναφορές στους (ακροατές) και στις (ακροάσεις)¹⁵⁴ όσο και από ορισμένους τίτλους που παραδίδονται στους αρχαίους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη: π.χ. *Φυσική ακρόασις*, *Πολιτική ακρόασις*. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η επιλογική φράση των *Σοφιστικών ελέγχων* (184b3-8):

εὐ δὲ φαίνεται θεασαμένους ἕμην, ὡς ἐκ τοιούτων ἐξ ἀρχῆς ἵπαρχόντων, ἔγωγε ἢ μέθοδος ἴκανως παρὰ τὰς ἀλλὰς παρομιθείας τὰς ἐκ παραδόσεως ἠδὲ ξημίας, λαίπων ἢν εἴη πᾶτων ἕμων [ἦ] τῶν ἠθροαμένων ἔργων τοῖς μὲν παραλειμμένοις τῆς μεθόδου συνηγῶν μὴ τοῖς δ' εἰρημένοις πολλήν ἔγωγε χάριν.

Αν όμως η μέθοδος – με αυτά τα αρχικά δεδομένα – φαίνεται σε σας, που την παροκολούθησατε, ότι έχει μια πληρότητα σε σχέση με άλλες γνωστικές περιοχές, οι οποίες έχουν εξελιχθεί μέσα από την παράδοση, καθήκον όλων σας, που ακούσατε τα μαθήματα, είναι να δείξετε κατανόηση για τις παραλείψεις της· να είστε όμως ιδιαίτερα ευγνώμονες για όσα καινούρια φέρνει.

¹⁵¹ Για τη σημασία της έκδοσης του Ανδρονίκου, βλ. τις διαμετρικά αντίθετες απόψεις των Moraux (1973), 45-141 και Barnes (1997), 21-66.

¹⁵² Πρόκειται για μια φράση-κλισέ στην αριστοτελική έρωνα· βλ. ενδεικτικά: Jaeger (1912), 133, Düring (1966), 555, Schütrumpf (1989).

¹⁵³ Βλ. Flashar (1983), 180.

¹⁵⁴ Βλ. π.χ. Μ.τ.Φ. Α 3, 994b32-995a19: «Οι παραδόσεις προσαρμόζονται στις συνήθειες. Γιατί θεωρούμε σωστό η έκθεση να γίνεται με τον τρόπο στον οποίο έχουμε συνήθειες» (32-33: *Αὐ δ' ἀκροάσεις κατὰ τὰ ἔθη συμβαίνουσιν· ὡς γὰρ εἰδόμεν οὕτως δεῖσθαι λέγεσθαι*)· βλ. Kullmann (1974), 111-116. Πβ. το ποσόμιο των *Ἡθικῶν Νικομάχεια*, ἰδίας 1095a11-13: *καὶ περὶ μὲν ἀκροατῶν, καὶ πῶς ἀποδεκτῶν, καὶ τί παροβλήθη, περρομιάθη ταῦτα.*

Εντούτοις, η ακριβής σχέση των σωζόμενων γραπτών κειμένων με την προφορική διδασκαλία του Αριστοτέλη αποτελεί ένα άλυτο πρόβλημα για τους μελετητές. Το ερώτημα είναι αν πρόκειται για «σημειώσεις» που καταγράφηκαν για να παρουσιαστούν προφορικά ή, αντίστροφα, για μια επεξεργασμένη και επαυξημένη μορφή όσον είχαν ήδη εκτεθεί προφορικά στο μάθημα, προς χρήση των μελών της Σχολής· επίσης, αν οι επαυξημένα και οι αντιφάσεις που διαπιστώνονται στα κείμενα του κοίτης, η εξαγγελία θεμάτων προς συζήτηση και η παραπομπή σε συζητηθέντα θέματα, που απουσιάζουν τελικά από το κοίτης, υποδεικνύουν ότι ο Αριστοτέλης επεξεργάστηκε διαρκώς το υλικό των παραδόσεων του.¹⁵⁵

Όπως ήδη επισημάνθηκε, όλα τα έργα του κοίτης δεν είναι *ἀκροάσεις*· στα έργα όμως που αποτελούν αποτυπώσεις της προφορικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη, όπως τα *Ἡθικά Νικομάχεια*, η σύγχρονη έρωνα ανεδείξε αδιαμφισβήτητα χαρακτηριστικά προφορικότητας:¹⁵⁶ ο Αριστοτέλης επιχειρηματολογεί σαφώς από τη σκοπιά του ακροατή, όπως αποκαλύπτουν ο τρόπος της διατύπωσης (το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο της διδασκαλίας, οι προσηπτικές υποτακτικές και οι προστακτικές), αλλά και το είδος της έκθεσης και η μέθοδος: εξετάζονται διαφορετικές θέσεις για το ίδιο θέμα, ενώ βαθμιαία προσεγγίζεται εκείνη που αποδεικνύεται σωστή, διατυπώνονται ρητορικές ερωτήσεις, λαμβάνονται υπόψη αντιρήσεις ενός φανταστικού συνομιλητή. Ο Αριστοτέλης δείχνει έτσι στους ακροατές του στην πράξη τη διαδικασία της επιχειρηματολογίας, ενώ εκείνοι «μπορούν κατά κάποιον τρόπο να παρακολούθησαν τις σχέσεις του διασφάλου εν τη γενέσει του» (Föllinger [1993], 267).

10. Φιλοσοφικές επιστολές, προτροπές και παραμυθίες

Το γεγονός ότι με το κοίτης των έργων του Πλάτωνα έχουν παραδοθεί και δεκατρείς επιστολές, οι οποίες περιλαμβάνονταν ήδη στην έκδοση των έργων του κατεξοχήν συγγραφέα διαλόγων από τον 1ο αιώνα μ.Χ.,¹⁵⁷ φαίνεται να εναιμονίζεται με την άποψη της αρχαίας κριτικής,

¹⁵⁵ Για τον σχετικά προβληματισμό, βλ. Verdenius (1985), Bodéüs (1993), 83-96.

¹⁵⁶ Βλ. τις ιδιαίτερα γόνιμες προσεγγίσεις του Lengen (2002) και της Föllinger (1993).

¹⁵⁷ Δ.Α. 3.61. Επιστολές περιλάμβανε και η συλλογή πλατωνικών έργων του Αριστοφάνη του Βυζάντιου, γύρω στο 200 π.Χ. (Δ.Α. 3.62).

σύμφωνα με την οποία υπάρχει κοινότητα μεταξύ διαλόγου και επιστολής, στον βαθμό που η επιστολή είναι «κατά κάποιον τρόπο η μία από τις δύο πλευρές του διαλόγου». ¹⁵⁸ Δεδομένου ότι η περίφημη «παλατινική ανωνυμία» αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους οι οποίοι δυσχεραίνουν την προσέγγιση της σκέψης του Πλάτωνα, οι επιστολές αυτές, γραμμένες σε πρώτο πρόσωπο, θα ήταν εξαιρετικά σημαντικές για την κατανόηση των διαλόγων εντούτοις, η γνησιότητα τους –ακόμη και της διάσημης αυτοβιογραφικής 7ης *Επιστολής* με τη γνωσιοθεωρητική παρέμβαση (341b-345c3)– αποτελεί ένα πολυσυστημημένο πρόβλημα στην έρευνα, το οποίο παραμένει άλυτο. ¹⁵⁹ Οι ποικίλες αρχαίες συλλογές επιστολών φιλοσόφων (π.χ. του Σωκράτη, των Σωκρατικών, των Κυνικών, των Πυθαγορείων) που έχουν παραδοθεί –παρότι πρόκειται κατά κανόνα για νόθα κείμενα, συχνά ρητορικά ασκήσεις– πιστοποιούν ότι η επιστολική μορφή αποτέλεσε στην αρχαιότητα έναν από τους παραδοσιακούς τρόπους γραφής της φιλοσοφίας. ¹⁶⁰

Γνήσιες είναι, αντίθετα, οι ρεπς πλήρεις επιστολές που παραδίδει ο Διογένης Λαέρτιος (10.34-135) από την ευρύτατη επιστολογραφία του Επικούρου, ¹⁶¹ οι οποίες αποτελούν επιτομές της φυσικής του (*Προς Ηρόδοτο*, Δ.Α. 10.34-83), της μετεωρολογικής θεωρίας του (*Προς Πιθοχάδα*, Δ.Α. 10.83-116) και της ηθικής του (*Προς Μενωκία*, Δ.Α. 10.121-135). Από το περιεχόμενο των επιστολών γίνεται σαφές ότι η τοπική απόσταση μεταξύ του Επικούρου και των αποδεκτών τους δεν είναι ο μόνος λόγος για τον οποίο αυτός παρουσιάζει συνοπτικά (*επιτομή, μικρά επιτομή, επιεπιμημένο, κεφαλαιοδέστατα*) τις σημαντικότερες διδασκαλίες του: οι επιστολές σαφώς δεν προορίζονται μόνο γι' αυτούς στους οποίους απευθύνονται, αλλά για ένα ευρύτερο κοινό. ¹⁶² η συντομία τους τις κάνει εύκολα απορριπτόμενες όχι

¹⁵⁸ Σύμφωνα με τον Αρτέμωνα, τον αρχαίο εκδότη των επιστολών του Αριστοτέλη (2ος αιώνας π.Χ.): «κατά τη μαρτυρία του [Δημητρίου], *Περί εγρημής* 223: *Δεί ἐν τῷ ἀπὸ τῶν τῶσαν διλόγων τε γράψαν και ἐπιστολῶν· εἴπω γὰρ τῆν ἐπιστολὴν οἷον τὸ ἔτερον μέγος τοῦ διαλόγου*».

¹⁵⁹ Βλ. τη συνοπτική αναφορά στους υπέρμαχους και στους πολέμιους της γνησιότητας της 7ης *Επιστολής* στον Huffman (2005), 42-43· πβ. Wohl (1998).

¹⁶⁰ Το είδος της λογοτεχνικής επιστολής ήταν ήδη καθιερωμένο τον 4ο αιώνα π.Χ.· βλ. τις επιστολές που απηύθυνε ο Ισοκράτης σε διάφορους ηγεμόνες και Sullivan (2007), 7-20.

¹⁶¹ Τα αποσπάσματα των επιστολών του Επικούρου στον Arrighetti (1973), 421-476· βλ. και Ζωγράφου (2009).

¹⁶² Δ.Α. 10.85: *πολλοὶς και ἄλλοις ἐδόξενα χερσίμα*· πβ. και Pherc. 176 5 XV Vogliano=arr. 59 Arrighetti (1973): *καὶ αἰ κῆουη[·] καὶ ἀλ[·] αἰ γ[·] ἐγ[·] ραφα*.

μόνο από ένα κοινό αρχαίων (βλ. πιο κάτω, σ. 74-5) ή μη ειδικών, οι οποίοι δεν θα ήταν σε θέση να μελετήσουν διεξοδικά, π.χ.: την ατομική φυσική του Επικούρου όπως αυτής την είχε εκθέσει στο ογκώδες έργο του *Περί φύσεως* (σε 37 βιβλία), αλλά και προχωρημένων στη φιλοσοφία (10.35, 10.85).

Σε επιστολική μορφή είναι διατυπωμένη και η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα φιλοσοφική διαφωνία με αντικείμενο τη θεωρητική ¹⁶³ μεταξύ δύο μεγάλων νεοπλατωνικών, του Περφυρίου (περ. 232-305 μ.Χ.) και του μαθητή του Ιαμβλίου: Στην επιστολή του, που είναι γνωστή με τον τίτλο *Περί των αιτιών μυστηρίων*, ο Ιαμβλίους ανασκευάζει τις απορίες, στην πραγματικότητα θέσεις εναντίον της θεωρητικής, τις οποίες είχε διατυπώσει ο Περφυρίου στη δική του επιστολή προς τον Ανγύπτιο ιερέα Ανεβώ, η οποία σώζεται αποσπασματικά. ¹⁶⁴

Το προοίμιο της επιστολής *Προς Μενωκία* είναι ένας σύντομος προοιμιακός επί φιλοσοφίας:

Μήτε νέος τις ὦν μελέτῃ φιλοσοφεῖν, μήτε γέρον ἐπάδειον κοπιᾶται φιλοσοφῶν· οὔτε γὰρ ἄνωος οὐδέ τις ἔστιν οὔτε πάρος ποδὸς τὸ κατὰ φύσιν ἔργον· ὁ δὲ λέγων ἢ μῆτω τῷ φιλοσοφεῖν ἐπάδειον ὄντων ἢ παρρηλοθῆναι τῆν ἄραν ἡμῶς ἔστι τῷ λέγοντι πρὸς ἐπιμασίον ἢ μὴ παρρηλοθῆναι τῆν ἄραν ἢ μηκέτι εἶναι· ὡστε φιλοσοφητέον και νέω και γέροντι... (Δ.Α. 10.122)

Ούτε ο νέος πρέπει να αναβιάζει την ενασχόληση με τη φιλοσοφία, ούτε ο γέρος να θεωρεί ότι κουράστηκε πια από αυτήν· για κανέναν δεν είναι πολύ ναρός ή πολύ αργά όταν πρόκειται για την υγεία της ψυχής του. Όποιος λέει ότι δεν ήρθε ακόμη η ώρα για τη φιλοσοφία ή ότι πέρασε πια ο καιρός μοιάζει με εκείνον που λέει ότι δεν ήρθε ακόμη ή ότι πέρασε πια ο καιρός για ευτυχία. Πρέπει, συνεπώς, να φιλοσοφούν και ο νέος και ο γέρος...

Η βασική ιδέα του προοιμίου αυτού –και ειδικότερα η λέξη φιλοσοφητέον– συνδέει την επικούρεια προπορτή με τον περίφημο *Προοιμιακόν επί φιλοσοφίας*, την ανοιχτή επιστολή που είχε απευθύνει ο Αριστοτέλης στον Κύπριο ηγεμόνα Θέμισωνα –και ταυτόχρονα στην αθηναϊκή νεολαία– επιχειρημα-

¹⁶³ Για τη θεωρητική, όπως την αντιλαμβάνεται ο Ιαμβλίους, ως πρόκληση θέλων έργων από τους φιλοσοφούντες, βλ. Pearson (1992), 255-256. Βλ. και Ράγκος, στον παρόντα τόμο, σ. 321-322.

¹⁶⁴ Βλ. Clarke κ.ά. (2003), xxvi-xxvii με τη σχετική βιβλιογραφία.

τολογώντας υπέρ της αναγκαιότητας της φιλοσοφίας.¹⁶⁵ Το προτρεπτικό γένος, ένα αναγνωρισμένο λογοτεχνικό είδος στην αρχαιότητα,¹⁶⁶ κοινό σε ρήτορες και φιλοσόφους,¹⁶⁷ χρησιμοποιήθηκε από μια σειρά φιλοσόφων, από τον Σωκρατικό Αρίστυππο ως τον Νεοπλατωνικό Ιάμβλιχο.¹⁶⁸ Από τον ιαμβλικό Προτρεπτικό, ο οποίος αποτελεί ανθολόγηση φιλοσοφικών προτρεπτικών τόπων, έχουν ανακτηθεί σημαντικά αποσπάσματα του ομιότυπου αριστοτελικού έργου.¹⁶⁹

Οι προτρεπτικοί λόγοι απευθύνονται σε μη φιλοσόφους και στόχος τους είναι να πείσουν τους αναγνώστες τους να στραφούν προς τη φιλοσοφία· και δεδομένου ότι στόχος τους είναι η πειθώ, η χρήση ρητορικών μέσων στην επικοινωνολογία τους είναι αυτονόγητη.¹⁷⁰ Σε μη φιλοσόφους απευθύνονται και οι παραμυθητικοί λόγοι, οι οποίοι συνιστούν ένα ακόμη φιλοσοφικό είδος, συχνά σε επιστολική μορφή, και έχουν στόχο να παράσχουν επικοινωνολογικά και να ανακουφίσουν τη λύπη του αποδέκτη τους (και ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού), η οποία προήλθε κατά κανόνα από τον θάνατο κάποιου προσφιλούς προσώπου. Η παραμυθία ως έργο της φιλοσοφίας ανήκει σε μια μακρά παράδοση.¹⁷¹ Θεμελιωτής του είδους θεωρείται ο Ακαδημαϊκός Κράντωρ (περ. 325-275 π.Χ.) με τη χαμένη σήμρα, επιστολή του Πηλί πένθος.¹⁷² Σωζόμενα δείγματα παραμυθητικών λόγων είναι ο ψευδοπλου-

¹⁶⁵ Απ. Β 1 Düning· πβ. Β 110: «Θα πρέπει λοιπόν είτε να ακούωμε τη φιλοσοφία είτε να αποφευγίσουμε τη ζωή και να φύγουμε από δω, αφού όλα τα άλλα είναι ατελής φιλαρίες και κούφια λόγια» (ή φιλοσοφίαν οὐκ ἢ γράσειν εἰποῦσι τῷ ζῆν αὐτῶν ἐπιπέθειν, ὡς τὰ ἄλλα γε πάντα φησάδια τὸς ἄνομοι εἶναι πολλὴν καὶ ἄνησον).

¹⁶⁶ Βλ. [Ισοκράτης], Προς Δημόκριτον 3: Ὅσοι μὲν οὖν πρὸς τοὺς προτρεπτικοὺς λόγους συγγράφουσιν, καὶ μὲν ἔργον ἐπιχειροῦσιν.

¹⁶⁷ Σχετικά με τους διαφορετικούς τύπους φιλοσοφικών προτρεπτικών λόγων, βλ. Slings (1999), 59-93· βλ. επίσης Flashar (2006), 168 κ.ε., Van der Meer (2002).

¹⁶⁸ Αρίστυππος (Δ.Α. 2.85), Αντιθένης (Δ.Α. 6.1)· Θεόφραστος (Δ.Α. 5.49), Δημήτριος Φαληρέας (5.81)· Ζήνων (Δ.Α. 7.36=SVF1.435), Κλεάνθης (Δ.Α. 7.91=SVF1.481), Αφίσταν (SVF1.333), Περσαίος (SVF1.435)· Χρύσιππος (SVF 3, 203.20-28), Ποσειδώνιος (Δ.Α. 7.91, 129 / F1-3 E-K=435a-c Thiele), Κικέρων, Ιάμβλιχος.

¹⁶⁹ Ανασυνθέσεις του ιαμβλικού Προτρεπτικού: Düning (1961), Chroust (1964), Schneeweiss (2005)· βλ. και Hutchinson-Johnson (2005).

¹⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά το προοίμιο της επιστολής του Επικλήρου Προς Μεινικέα, που παρατέθηκε πιο πάνω, με τα χαρακτηριστικά σχήματα της αντίθεσης και της αναστροφής.

¹⁷¹ Βλ. π.χ. τη διατύπωση του Σωκράτη στον Φαίδωνα (115d) ενόψει του θανάτου του: παραμυθητικός ἄμα μὲν ἔμιας, ἄμα δ' ἔμιασιν· πβ. και τον ψευδοπλουτωνικό Αξιόλογον.

¹⁷² Βλ. Δ.Α. 4.27: θαυμάζεται δὲ αὐτοῦ μάλιστα βιβλίον τὸ Πηλί πένθος· πβ. Κικέρωνα Ad Atticum 12.14.3· Tass. disp. 1.115, 3.71.

τάρχεος Παραμυθητικός Προς Απολλώνιον (101E-121E) και ο Παραμυθητικός τάρχεος Προς Γνωαία (608A-612B) του Πλουτάρχου, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες για ανάλογα κείμενα του Θεοφράστου (Δ.Α. 5.44: Καλλιθένης ἢ Πηλί πένθος) και του Επικλήρου (Πλούταρχος, Προς Κωλώτην 110B=απ. 46 Arrighetti: Προς Δωσθέων).

11. Η Διατριβή

Μια ιδιότυπη μορφή διατύπωσης φιλοσοφικού λόγου αποτελεί η λεγόμενη διατριβή. Η λέξη είναι πολύσημη τόσο στο κοινό αρχαίο ελληνικό λεξιλόγιο (βλ. LSJ) στο λήμμα) όσο και στο ειδικό λεξιλόγιο της φιλοσοφίας, στο οποίο έχει τη σημασία «λόγου»/«διάλογου» (Πλ., Απολ. 37d: τὰς ἑμὰς διατριβὰς καὶ τοὺς λόγους), «φιλοσοφική σχολή», «μάθημα» και «κείμενο». Η τελειότητα σημασία πιστοποιείται από τους κατάλόγους των έργων των φιλοσόφων που παραθέτει ο Διογένης Λαέρτιος, στους οποίους ο τίτλος Διατριβαί μαρτυρείται για έργα ποικίλων στοχαστών: του σωκρατικού Αριστίππου (2.84-85), των Στωικών Ζήνων (7.34), Περσαίου (7.36), Αρίστων (2.84-85), των Στωικών Ζήνων (7.34), Περσαίου (7.36), Αρίστων (2.84-85), Χίου (7.163), Κλεάνθη (7.175) και Σφαιρού (7.178)· με τον τίτλο Διατριβαί ο Διογένης αναφέρεται και σε ένα έργο του Κυνικού Βίωνα του Βορυσθενίτη (2.77), ενώ με τον ίδιο τίτλο παραδίδεται στα χειρόγραφα η έκδοση της προφορικής διδασκαλίας του Επικλήτου από τον Αρριανό (βλ. πιο πάνω, σ. 43). Εντούτοις, επειδή –με την εξαίρεση του Επικλήτου– τα έργα αυτά δεν σώζονται, είναι αδύνατο να προσδιοριστούν τα κοινά χαρακτηριστικά τους που υπαγόρευαν ενδεχομένως τον κοινό τίτλο Διατριβαί. Αντίθετα, με βάση κοινά χαρακτηριστικά ύφους, περιεχομένου και στόχου μιας σειράς πλήρως ή αποσπασματικά σωζόμενων κειμένων, η έρευνα στα τέλη του 19ου αιώνα μίλησε για το φιλοσοφικό (λογοτεχνικό είδος) της διατριβής:¹⁷³ ένα είδος κυνικής-στωικής προέλευσης, το οποίο («εγκαινοστήρικε») από τον Βίωνα τον Βορυσθενίτη (περ. 325-255 π.Χ.), εξελίχθηκε από τον Κυνικό Τέλητα (μέσα του 3ου αιώνα π.Χ.) και υιοθετήθηκε από τους Στωικούς της αυτοκρατορικής εποχής (τον Μουσώνιο και τον Επικτήτο).¹⁷⁴

¹⁷³ Ο εντοπισμός των χαρακτηριστικών από τον Wiliamowitz-Moellendorf (1881), 292-319· ο χαρακτηρισμός «διατριβή» από τον Usener, *Epistulae*, lxix.

¹⁷⁴ Το ζήτημα προκάλεσε έντονη διαμάχη και μια δυσανάλογα μεγάλη βιβλιογραφία για σχετικές παρουσιάσεις, βλ. Stowers (1981), 7-48, Fuentes Gonzalez (1998), 44-55, Sharnland (2009), 9-15.

Ως «διατριβές» χαρακτηριστικων κείμενων ηθικῆς φιλοσοφίας του εἰκῶν ὡς ἀντικείμενο τῆν ἀπλοστυμμένην προαγματέωση ἐνός ηθικου θέματος (π.χ. των γηρατειών,¹⁷⁵ του θανάτου) και στόχο να κληροποιοήσουν το κοινό τους περισόστρο για πράξεις παρά για στοχασμούς· με τῆν ἔνωια αὐτή οι «διατριβές» εἶναι *παγωμένες*, συγγενείς με τους *προστυπτικούς*.¹⁷⁶ Ἀπό τον Μουσώνιο και τον Εἰπίκτητο, ἀλλά και ἀπό ορισμένα κείμενα του Πλουτάρχου και του Σελέκα προκύπτουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά μορφῆς και ὕφους, πέρα ἀπό τῆν κοινή ηθική θεματική: περιορισμένη ἔκταση· προφορικότητα, η οποία ἀναπαράγει ἴσως στη γραπτή μορφή το ρητορικό και παιδαγωγικό ὕφος των Σχολῶν.¹⁷⁷ παρατακτική σύνταξη, ρητορικά σχήματα και ρητορικές ερωτήσεις· διαλογικότητα, η οποία διασφαλίζεται μέσω ἐνός ἀνώνυμου φανταστικού συνομιλητή.¹⁷⁸ παρουσία κοινών τόπων, παραθεμάτων (κυρίως ἀπό ποιητές), ἀνεκδότηων και μυθολογικῶν ἢ ιστορικῶν (παραδειγματῶν). Πρόκειται για σταθερά κοινά χαρακτηριστικά μορφῆς, τα οποία δεν πρέπει να ἀγνοηθῶν – ἀνεξάρτητα ἀπό το αν η «διατριβή» δεν υπήρξε στην ἀρχαιότητα ἕνα ἀναγνωρισμένο εἶδος (ὅπως π.χ. οι *προστυπτικοὶ λόγοι*) και ἀνεξάρτητα ἀπό τῆν σχετική διαμάχη των σύγχρονων μελετητῶν.

12. Η διδασκαλία της φιλοσοφίας

12.1 Κείμενα για τους σπουδαστές της φιλοσοφίας

Ἀπό τῆν διδασκαλία της φιλοσοφίας γεννήθηκαν διαφορετικά υποεἶδη φιλοσοφικού λόγου, ἀπό τα οποία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ἀπλοστυμμένες ἐκδόξες διδασκαλιῶν που προορίζονται για ἀρχαίους. Για τον σκοπό αὐτόν συντάσσονται, ἀπό τους ἰδίους τους φιλοσόφους¹⁷⁹ ἢ ἀπό

¹⁷⁵ Βλ. ἕνα χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα του Τέλητος: *γέμων γέμων· μὴ γῆται τὰ τοῦ γέων. ἀδδης πάλιν· μὴ γῆται τὰ τοῦ ἰσχυροῦ* (*Περί ἀνταρκείας* 10, 6-7 Hense).

¹⁷⁶ Βλ. Schenkeveld (1997), 204.

¹⁷⁷ Slowers (1981), 73-78.

¹⁷⁸ Βλ. σχετικά Wehner (2000).

¹⁷⁹ Βλ. πιο πάνω (σ. 70) τις ἐπιτομές του Εἰρηκίου και τον κατὰλογο των ἔργων του Χρυσίππου στον Δ.Α. 7.191: *Ἐπιτομή περὶ ἐπιτομῆς και πέποιος α', Ἐπιτομή περὶ ἀποκρίσεως α'.*

ἄλλους,¹⁸⁰ περιλήψεις που χαρακτηρίζονται με τους ὄρους *ἐπιτομή*, *σύνοψις*, *ἀλλοιως*, *ἀποτέλιωσις*.¹⁸¹ Ἐιδικά για τους ἀρχαίους γράφονται ἐπίσης *προπαρασκευαστικά* κείμενα, τα οποία θα τους εισαγάγουν στο ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας και θα διευκολύνουν τῆν παρακολούθηση. Χαρακτηριστικά δείγματα αὐτοῦ του τύπου κειμένων εἶναι ο *Πρόλογος ἢ Εἰσαγωγή* του Πλατωνικού Διβίνου (περ. 150 μ.Χ.) και η περίφημη *Εἰσαγωγή* του Πορφύριου, προπαρασκευαστική για τῆν παρακολούθηση των *Κατηχητῶν* του Ἀριστοτέλη, τῆς οποίας τα εἰδοποιά χαρακτηριστικά περιγράφει ο ἴδιος ο Πορφύριος:

... *σῆτησιν σοι παρόδοσιν ποιούμενος πειρώσομαι διὰ βραχείων ὄσπερ ἐν εἰσαγωγῆς τῶν τὰ παρὰ τοῖς περὶ ἄρθοις ἐπιθέσθαι, τῶν μὲν βραχέων ἀπερχόμενος ζητημάτων, τῶν δ' ἀπλοστυμμένων συμμετῶς στοχασόμενος* (CAG 4.1, 1, 7-9).

Ἐαν ἀνάλογο σκοπὸ ὑπηρετοῦν και τα *Προληγόμενα* που προτάσσονται στα υπομνήματα που γράφονται στην ὕστερη ἀρχαιότητα για τα κείμενα του Πλάτωνα και του Ἀριστοτέλη και δίνουν συνοπτικές πληροφορίες τόσο για το σύνολο τῆς φιλοσοφίας τους ὅσο και για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει αὐτὰ να καταννοηθῶν.¹⁸²

Με τῆν διδασκαλία της φιλοσοφίας σχετίζονται και οι συλλογές *Προληγμάτων*, η παλαιότερη ἀπό τις οποίες παραδίδεται με το ἀριστοτελικό corpus και εἶναι περιπατητικῆς (εν μέρει θεοφράστειας) προέλευσης, ὄχι ὅμως ἀριστοτελικῆ στην μορφή με τῆν οποία σώζεται. Πρόκειται για μια συλλογή παραδόξων ζητημάτων, τα οποία εισάγονται με τῆν διατύπωση διὰ τί; Τα ζητήματα αὐτὰ τίθενται για να τους δοθῶν ἀπαντήσεις, οι οποίες –κάποτε περισσότερες τῆς μιας για κάθε πρόβλημα– εισάγονται με ἕνα ἢ ὅτι... (=«μῆπως εἰπεδῆ...»); π.χ.:

Διὰ τί τὰ ἄσπερα μείζων τῶν θηλείων ὡς ἐπίσταν ἔσταν; πότερον ὅτι θερμότερα, τούτο δὲ ἀνῆταν; ἢ ὅτι δολιχότερα, τὰ δὲ πενήτωται; ἢ ὅτι τὰ μὲν ἐν πολλῶν χρόνῳ τελειοῦνται, τὰ δὲ ἐν ὀλίγῳ; (Προβλήματα 10.8, 891b 21-24)

¹⁸⁰ Βλ. π.χ. τις σπότηεις των πλατωνικῶν διαλόγων ἀπό τον Τάληνό (*Περί των ἰδίων βιβλίων* 19.46 Kühn=Scripta Minora 2.122, 13: *Πλατωνικῶν διαλόγων σπότηεις οὐκ ὄντι*).

¹⁸¹ Δ.Α. 10.37: *ἐπιτομῆν και στοιχειώσεων· Τάληνός, Περί πύθων ἀνατομῆς*, 2.855 Kühn: *καθῆπερ τὰ ἐπιστήματα τε και σπότηων· πβ. και τον τρόπο τῆς συνοπτικῆς παρουσιάσεως τῆς πυρῶνειας διδασκαλίας ἀπό τον Σέξτο Εἰρηκίκο: Πυρῶνεια ὀσπότησεις*.

¹⁸² Βλ. Westeink (1990), 325-348; Mansfield (1994), 10-57.

την Πιοργυρίου Εισαγωγή, ΓΑΓ 18.2.105, 19), κυρίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Οι νέες φιλοσοφικές ιδέες και διδασκαλίες γεννιούνται ακριβώς μέσα από την *εξήγησιν*.¹⁹⁶ Η πραγματικότητα αυτή αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στον τρόπο με τον οποίο ο Πλάτωνος αναφέρεται στη δική του διδασκαλία:

Και είναι τούς λόγους τούτους μη καινοὺς μηδὲ νῦν, ἀλλὰ πάσαι μὲν εἰρήθηαι μὴ ἀναπατημένως, τοὺς δὲ νῦν λόγους ἐξηγητὰς ἐκείνων γεγονέναι μαθητρίας πιστωσάμενους τὰς δόξας ταύτας παλαιὰς εἶναι τοῖς αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος γράμμασιν. (Εἰρηίδες 5.1.8, 10-14)

Και οι θέσεις αυτές ούτε καινούριες ούτε παλιές είναι: έχουν διατυπωθεί από παλιά, αλλά όχι σε αναλυτική μορφή. Όσα υποστηρίχουμε τώρα αποτελούν την εξήγησή τους, και αποδειξή ότι οι απόψεις μας αυτές είναι παλιές είναι τα κείμενα του ίδιου του Πλάτωνα.

12.3 Το φιλοσοφικό υπόμνημα

Η γραπτή αποτύπωση της διδακτικής πράξης έδωσε έναν μεγάλο αριθμό εξηγητικών κειμένων τα οποία χαρακτηρισρίζονται με τον συλλογικό όρο *ὑπομνήματα*, έναν όρο που ανάγεται στη θέση του Σωκράτη, στο πλαίσιο της κριτικής του γραπτού λόγου στον *Φαίδρο* (βλ. πιο πάνω, σ. 61-2), σχετικά με τη («νομιμοποίηση») της γραφής της φιλοσοφίας: Ο λόγος για να γράφει κανείς είναι απλώς για να κρατήσει στη μνήμη του στα γράμματα του όσα διαμεσθίθηκαν στην προφορική διαλεκτική συζήτηση.¹⁹⁷ Τα φιλοσοφικά *ὑπομνήματα* της ύστερης αρχαιότητας συνιστούν ένα γραμματευσικό είδος που ταυτίζεται με την *εξήγησιν* των έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στις φιλοσοφικές σχολές· κάποτε παλαιότερα υπομνήματα κήρους διαβάζονταν, αλλά και κείνονταν κατὰ τη διδασκαλία – αυτή την πραγματική ακολουθούσε π.χ. ο Πλωτίνος, όπως μαρτυρεί ο Πορφύριος (*Βίος Πλωτίνου* 14).

Πολλά έργα της πρώιμης φάσης του υπομνηματισμού, για τα οποία έχουμε πληροφορίες από άλλα υπομνήματα, έχουν σήμερα χαθεί.¹⁹⁸ Ο

¹⁹⁶ Βλ. Hadot (1998), 3, Mansfield (1999), 4 και σημ. 7, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹⁹⁷ 270d: *ὅταν γράψῃ, ἔσονται τε ὑπομνήματα θρησασιέξιόμενος, εἰς τὸ ἀθήης γήρας ἔαν ἔκηται.*

¹⁹⁸ Από τον Ιο αιώνα π.Χ. (κατὰ τη χρονολόγηση του Sedley· βλ. Bastianini-Sedley [1995], 256) σώζεται ένα ανώνυμο υπόμνημα στον *Θεαίτητο* του Πλάτωνα.

μεγάλος όγκος των σωζόμενων υπομνημάτων,¹⁹⁹ εντούτοις, επιτρέπει ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά με τις διαφορετικές μορφές τους:²⁰⁰ Υπάρχουν υπομνήματα που έχουν συνταχθεί γραπτώς και απευθύνονται σε ανωνύστες-μελετητές (όπως το υπόμνημα του Αμμωνίου του Ερμείου στο *Περί εγμμερίας* ή τα εκτεταμένα υπομνήματα του Σιμπλινίου στις *Κατηγορίες* και στην *Φυσικήν ακρόαση* του Αριστοτέλη) και υπομνήματα που συναρτώνται με τη διδακτική πράξη άμεσα ή έμμεσα: Σε άμεση σχέση με τη διδασκαλία είναι τα υπομνήματα *ἀπὸ φωνῆς*, που αποτελούν σημειώσεις από τις παραδόσεις ενός δασκάλου.²⁰¹ Χαρακτηριστικά, από τις παραδόσεις του Αμμωνίου του Ερμείου στη σχολή της Δαξάνδρειας τον 6ο αιώνα μ.Χ. με αντικείμενο τις αριστοτελικές *Κατηγορίες* σώζονται δύο υπομνήματα: του Ιωάννη Φιλόπονου και ενός ανωνύμου μαθητή· *ἀπὸ φωνῆς ἄμμωνίου* είναι και το υπόμνημα του Ασκληπιού στα *Μετὰ τα Φυσικά*.²⁰² Η προφορική διδασκαλία αντικαθίσταται κάποτε και στη δομή των υπομνημάτων, τα οποία συγγροτούνται κατὰ μαθήματα, *πράξεις*, ενώ η κάθε *πράξις* περιλαμβάνει αρχικά μια γενική εξήγηση της σχετικής διδασκαλίας (*θεωρία*) και στη συνέχεια την εστίαση στο ίδιο το κείμενο (*λέξις*).²⁰³

Τη διάσταση της προφορικότητας και της διαλογικότητας που προϋποθέτουν οι προφορικές παραδόσεις επιδιώκουν να αναπαράγουν τα υπομνήματα που δομούνται με τη μορφή ερωταποκρίσεων, στα οποία ο μαθητής διατυπώνει τις απορίες του και ο δάσκαλος απαντά· η *εξήγησης δηλαδή γίνεται κατὰ πείσιν και ἀπόκρισιν*, συνίσταται σε *ἀπορίας και λύσεις* (βλ. πιο πάνω, σ. 76): αυτής της μορφής είναι το μικρό σωζόμενο υπόμνημα του Πορφύριου στις *Κατηγορίες* και το υπόμνημα του Δεξιππου στην ίδια

¹⁹⁹ Μόνο τα δημοσιευμένα υπομνήματα στον Αριστοτέλη στην έκδοση της Γερμανικής Ακαδημίας Commentaria in Aristotelem Graeca καταλαμβάνουν 15.000 σελίδες. Το πρόγραμμά του Richard Sorabji «Ancient Commentators on Aristotle» δημοσιεύει τα υπομνήματα στον Αριστοτέλη στην αγγλική γλώσσα, με εισαγωγές και σύντομο σχολιασμό.

²⁰⁰ Για το αρχαίο φιλοσοφικό υπόμνημα, βλ. τις συμβολές του Ζωγγραφίδη (2006) και του Καραμανώλη (2006), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁰¹ Βλ. και τους χαρακτηριστικούς τίτλους, όπως του υπομνήματος του Φιλόπονου στα *Αναλυτικά πρότερα*: *Ἰωάννου γράμματτακοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ πρῶτον τῶν Πρωτέρων ἀναλυτικῶν σχολικῶν ἀποσημειώσεις ἐκ τῶν συνοσιαῶν ἄμμωνίου τοῦ Ἐρμείου* (ΓΑΓ 13.2, 1).

²⁰² Για τα υπομνήματα της μορφῆς αυτής, βλ. το άρθρο του Richard (1950).

²⁰³ Βλ. Gollitsis (2008), 22-25 και 55-57.

πραγματεία.²⁰⁴ Στην παιδαγωγική συνιστώσα της διδασκαλίας ανάγεται και η διαφοροποίηση των υπομνημάτων ανάλογα με το (επίπεδο) των διδασκόμενων: υπομνήματα για αρχαίους, πρὸς εἰσαγωγή τους²⁰⁵ – στα σπουδαία οδασκαλὸς εξετάζει εν συντομία τα λυγρότερο σύνθετα θέματα του έργου που υπομνηματίζει, ἀναβάλλοντας τα δύσκολα, και προχωρημένους: τη διαφοροποίηση αυτή πιστοποιεί η σύνταξη αὐτὸ του Πορφύρου δύο υπομνημάτων στις *Κατηγορίες*: του μικροῦ («κατηχητικού») υπομνήματος, για το οποίο ἔγινε ἡδη λόγος, και ενός ἀναλυτικὸυ σε ἐπὶ βιβλία,²⁰⁶ που δεν σῶζεται.

Βιβλιογραφία

- Adam, J. (1902), *The Republic of Plato. Edited with Critical Notes, Commentary and Appendices, by F. A.*, Cambridge: CUP.
- Algra, K. (2001), «Comments or Commentary? Zeno of Citium and Hesiod's *Theogonia*, *Mnemosyne* 54, 562-581.
- Algra, K., Barnes, J., Mansfeld, J. & Schofield, M. (επιμ.) (1999), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Cambridge: CUP.
- Annas, J. (1982), «Plato's Myths of Judgment», *Phronesis* 27.2, 119-143.
- (1994), «Plato the Sceptic», στο Vander Waerdt (1994), 309-340.
- Arici, J. A. (1991), *Interpreting Plato*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Arrighetti, G. (1973), *Epicuro opere*, Torino: Einaudi.
- Asmis, E. (1995), «Epicurean Poetics», στο D. Obbink (επιμ.), *Philodemus and Poetry: Poetic Theory and Practice in Lucretius, Philodemus and Horace*, OUP, 15-34 (=A. Laird, *Oxford Readings in Ancient Literary Criticism*, Oxford: OUP, 2006, 238-266).
- Babut, D. (1974), «Héraclite critique des poètes et des savants», *L'Antiquité Classique* 43, 83-117.
- (1976), «Héraclite critique des poètes et des savants», *L'Antiquité Classique* 45, 464-496.
- Barnes, J. (1982), *The Presocratic Philosophers*, London, Boston: Routledge, 1982.
- (1983), «Aphorism and Argument», στο Robb (1983), 91-109.
- (1997), «Roman Aristotle», στο J. Barnes, M. Griffin (επιμ.), *Philosophia Togata II*, Oxford: Clarendon Press, 1-69.
- Bastianini, G. & Sedley, D. N. (1995), «Commentarium in Platonis Theaetetum, Corpus dei papiri filosofici greci e latini III», Firenze, 227-562.

²⁰⁴ Βλ. τον τίτλο του υπομνήματος: *Δείκτριον φιλοσόφου πλατωνικῶν τῶν εἰς τὸς ἡμισοτέλους Κατηγορίας ἀποδιδόν τὰ καὶ λόγων*.

²⁰⁵ Στην διάκριση αυτή αντανακλάται, κατὰ τους υπομνηματιστές, η παρατική του ακολούθου ο ἰδιος Ἀριστοτέλης: βλ. π.χ. «Αγμύλων», *Καρ.* 4.4, 36, 11· 53, 6· 55, 12· Φιλύωνο, *Καρ.* 13.1, 50, 11· 87, 24· 153, 19· Ολυμπ., *Καρ.* 23, 37· 31, 18.

²⁰⁶ Βλ. Σιμπά, *Καρ.* 8, 2, 6-8: ἔξηγησάν τε ἐντέλει τῶν βιβλίων και τῶν ἐπιστάσεων πασῶν λόγους οὐκ ἀπότως ἐν ἐπὶ βιβλίοις ἐπισησαστο τοῖς Ἱερακλείῳ προσδιορηθείσι, πολλὰ και τῶν Στωικῶν ἐκεί διδμάτων κατὰ τὴν κοινωτικὴν τοῦ λόγου προσοιστοδῶν.

- Bekker, I. (1831), *Aristotelis opera*, i-ii, Berlin: Academia regia Borussica.
- Berra, A. (2006), «Pythagoras' Riddles. The Use of the Pythagorean *akousmata*», στο C. Gale-wicz (επιμ.), *Texts of Power, the Power of the Text: Readings in Textual Authority across History and Cultures*, Krakow: Wydawnictwo Homini SC, 259-272.
- Bers, V. (2010), «Kunstprosa: Philosophy, History, Oratory», στο E. J. Bakker (επιμ.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Oxford: Blackwell, 455-467.
- Biar, A. (1999), «The Problematia as a Natural Philosophical Genre», στο A. Grafon, N. G. Strasi (επιμ.), *Natural Particulars: Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 171-204.
- Bodéris, R. (1993), *The Political Dimensions of Aristotle's Ethics*, μτφρ. J. E. Garrett, Albany: State University of New York Press.
- Boys-Stones, G. R. (2003), «The Stoics' Two Types of Allegory», στο G. R. Boys-Stones (επιμ.), *Metaphor, Allegory, and the Classical Tradition: Ancient Thought and Modern Revisions*, Oxford: OUP, 189-216.
- Brissou, L. (1992), «Diogene Laërce, "Vies et doctrines des philosophes illustres", Livre III: Structure et contenu», *ANRW* II 36.5, 3619-3760.
- (1998), *Plato The Myth Maker. Translated, Edited and with an Introduction by G. Nadafy*, Chicago: University of Chicago Press (L. Brisson, *Platon, les mots et les mythes: comment et pourquoi Platon nomma le mythe?*, ανέθεωρ. έκδ., Paris: Éditions la Découverte, 1994).
- Burkert, W. (1972), *Love and Science in Ancient Pythagoreanism*, μτφρ. E. L. Minar Jr., Cambridge: Harvard University Press (W. Burkert, *Weisheit und Wissenschaft: Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon*, Nürnberg: Hans Carl, 1962).
- (1999), «Diels' Vorsokratiker: Rückschau und Ausblick», στο W. M. Calder III, J. Mansfeld (επιμ.), *Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'antiquité* (Entretiens sur l'Antiquité Classique 45), Vandoeuvres-Geneva: Fondation Hardt, 169-197.
- Buxton, R. (επιμ.) (1999), *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*, Oxford: OUP.
- Carlini, A. & Montanari, F. (1989), *Corpus dei Papyri Filosofici Greci e Latini*, 1.1, Firenze, 306-307.
- Cherniss, H. (1977), «Ancient Forms of Philosophic Discourse» (The first annual George Boas Lecture, May 1, 1970), στο L. Tarán (επιμ.), *Harold Cherniss Selected Papers*, Leiden: Brill, 14-35 (=T. Irwin [επιμ.], *Classical Philosophy: Philosophy before Socrates*, 34-55).
- Chroust, A.-H. (1964), *Aristotle: Protrepticus. A Reconstruction*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Clarke, E. C., Dillon, J. M. & Hershbell, J. P. (2003), *Lamblichus. On The Mysteries. Translated with Introduction and Notes by E. C., J. M. D., J. P. H.*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Clay, D. (1994), «The Origins of the Socratic Dialogues», στο Vander Waerdt (1994), 23-47.
- Clayman, D. L. (2009), *Timon of Phlius: Pyrrhonism Into Poetry*, Berlin: De Gruyter.
- Curd, P. (2002), «The Presocratics as Philosophers», στο Laks-Lougnet (2002), 115-138.
- Deichgraber, K. (1933), «Hymnische Elemente in der philosophischen Prosa der Vorsokratiker», *Philologus* 88, 347-361.
- Deuse, W. (2010), «Plutarch's eschatological myths», στο H.-G. Nesselrath (επιμ.), *On the Damnation of Socrates: Human Liberation, Divine Guidance and Philosophy*, Tübingen, 169-197.

- Diels, H. (1897), *Parmenides Lehrgedichte*, Berlin: Reimer, 1897.
- Dittmar, H. (1912), *Aeschines von Sphettos* (Philologische Untersuchungen 12), Berlin.
- Dorandi, T. (1999), «Le commentaire dans la tradition papyrologique: Quelques cas contraires», στο M.-O. Goulet-Cazé, T. Dorandi (επιμ.), *Le commentaire entre tradition et innovation*, Paris: Vrin, 15-27.
- Düning, I. (1957), *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 5), Göteborg: Almqvist & Wiksell.
- (1961), *Aristotle's Protreptics: An Attempt at Reconstruction* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 12), Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.
- (1966) *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag: ελθ. έκδοσις: *O Agorotéλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της ορέξης του μαθητ. II. Κοτζίά-Παρεσλή* (τ. Α'), Α. Τεωρύγιου-Κατσιβέλα (τ. Β'), Αθήνα: ΜΙΕΤ 1991, 1994.
- Ehlers, B. (1966), *Eine vorplatonische Deutung des sokratischen Eros. Der Dialog Aspasia des Sokratischen Aischines* (Zetemata 41), München.
- Ζωργαφίδης, Γ. (2006), «Το φιλοσοφικό πρόγραμμα και η φιλοσοφία ως πρόκληση», στο Γ. Ζωργαφίδης (επιμ.), «Αφιέρωμα στο αρχαιοελληνικό και μεταμοντέρνο φιλοσοφικό πρόγραμμα», *Υπόμνημα στη φιλοσοφία* 4, 51-108.
- (2009), *Επίκουρος: Ηθική. Η θεμελίωση της ψυχής. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Γ. Ζ. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.*
- Ferrari, G. R. F. (1984), «Orality and Literacy in the Origin of Philosophy», βιβλιοκρισία για το Robb (1983), *Ancient Philosophy* 4, 194-205.
- Flashar, H. (1983), *Die Philosophie der Antike 3: Ältere Akademie, Aristoteles, Peripatos*, Basel-Stuttgart: Schwabe.
- (1991) *Problematika physika* (Aristoteles. Werke in Deutscher Übersetzung 19).
- (2004), Aristoteles, «Über die Philosophie», στο A. Bierl, A. Schmitt, A. Willi (επιμ.), *Antike Literatur in neuer Deutung*, München-Leipzig: Saur, 257-273.
- Flashar, H., Dabizig, U. & Breitenberger, B. (2006), *Aristoteles. Fragmente zu Philosophie, Rhetorik, Poetik, Dichtung 1*, Berlin: Akademie Verlag.
- Föllinger, S. (1993), «Mündlichkeit in der Schriftlichkeit als Ausdruck wissenschaftlicher Methode bei Aristoteles», στο Kullmann-Althoff (1993), 263-280.
- Ford, A. (2002), *The Origins of Criticism: Literary Culture and Poetic Theory in Classical Greece*, Princeton: Princeton University Press.
- Fox, M. (2009), «Heraclides of Pontus and the Philosophical Dialogue», στο W. W. Fortenbaugh, E. Pender (επιμ.), *Heraclides of Pontus. Discussion* (Rutgers University Studies in Classical Humanities 15), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Frède, M. (1992), «Plato's use of dialogue», *OSAP Suppl. vol.*, 201-220.
- Fuentes González, P. P. (1998), *Les diatribes de Tléas: introduction, texte revu, traduction et commentaire des fragments* (Histoire des doctrines de l'Antiquité classique, 29), Paris: Vrin.
- Gallo, I. (1998), «Forma letteraria nei "Moralia" di Plutarco: Aspeta e problemia», *AMRY* 34.4, 3511-3540.
- Gemelli Marciano, M. L. (2007a), «Lire du début: Quelques observations sur les incipit des présocratiques», *Philosophie antique* 7, 7-37.
- (επιμ.) (2007β), *Die Vorsokratiker*, τ. 1, Düsseldorf.
- Γαμπατόνι, Γ. (επιμ.) (1990), *Socratis et Socraticorum Reliquiae*, Napoli (4 τόμοι).
- Gigon, O. (1987), *Aristotelis Opera III: Librorum deperditorum fragmenta, colligiti et annotata tomibus instruxit O. G.*, Berlin, New York: De Gruyter.
- Gill, G. (2006), «The Platonic Dialogue», στο M. L. Gill, P. Pellegrin, *A Companion to Ancient Philosophy*, Oxford: Blackwell, 136-150.
- Glucker, J. (1978), *Antiochus and the Late Academy*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Goldhill, S. (2002), *The Invention of Prose* (Greece and Rome New Surveys in the Classics 32), Oxford: OUP.
- Gollis, P. (2008), *Les commentaires de Simplicius et de Jean Philopon à la Physique d'Aristote*, Berlin/N.York: Walter de Gruyter.
- Gonzales, F. (1995), *The Third Way: A New Direction in Platonic Studies*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Gorgemanns, H. (επιμ.) (2006), *Plutarch, Dialog über die Liebe: Amatorius. Eingeleitet, übersetzt und mit interpretierenden Essays versehen von H. G., Barbara Reichinger, Fritz Graf, Werner Jaanvond und Jan Opsomer* (SAPERE 10), Tübingen: Mohr Siebeck.
- Graham, D. W. (2010), *The Texts of Early Greek Philosophy: The Complete Fragments and Selected Testimonies of the Major Presocratics*, Vambridge: CUP.
- Griswold, Ch. L. (1988), *Platonic Writings, Platonic Readings*, New York: Routledge.
- Hadot, P. (1971), «Litterarische Formen der Philosophie», στο J. Ritter, K. Gründer, R. Eisler (επιμ.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τ. 7, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 848-857.
- (1995α), «Forms of Life and Forms of discourse in Ancient Philosophy», στο P. Hadot, *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault, Edited and with an Introduction by A. I. Davidson*, Oxford: Blackwell, 49-70.
- (1995β), *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, Paris: Gallimard.
- (1998), «Philosophie, exégèse et contresens», στο P. Hadot, *Études de philosophie ancienne*, Paris: Les Belles lettres, 3-11.
- Hahn, R. (2001), *Anaximander and the Architects: The Contributions of Egyptian and Greek Architectural Technologies to the Origins of Greek Philosophy*, Albany: State University of New York Press.
- (2003), «Proportions and Numbers in Anaximander and Early Greek Thought», στο D. L. Coupric, R. Hahn, G. Naddaf, *Anaximander in Context. New Studies in the Origins of Greek Philosophy*, Albany: State University of New York, 73-162.
- Harris, W. V. (1989), *Ancient Literacy*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Haslam, M. (1972), «Plato, Sophron and the Dramatic Dialogue», *BICS* 19, 17-38.
- Haylock, E. A. (1966), «Pre-literacy and the Pre-socratics», *BICS* 13, 44-67 (=E. A. Haylock, *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*, Princeton: Princeton University Press, 1982, 220-260).
- (1983), «The Linguistic Task of the Presocratics», στο Robb (1983), 7-82.
- (1996), *Alle origini della filosofia greca. Una revisione storica*, Roma, Bari: Laterza.
- Helm, M. J. (2003), *Parmenides of Elia: A Verse Translation with Interpretative Essays and Commentary to the Text*, Westport, CT, London: Praeger Publishers.
- Holscher, U. (1968), *Anfängliches Fragen. Studien zur frühen griechischen Philosophie*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Horden, J. H. (2004), *Sophron's Mimes: Text, Translation, and Commentary*, Oxford: OUP.

- Huffman, C. A. (1993), *Philolaus of Croton: Pythagorean and Presocratic. A Commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays*, Cambridge: CUP.
- (2005), *Archytas of Tarentum: Pythagorean, philosopher, and mathematician king*, Cambridge: CUP.
- Hutchinson, D. S. & Johnson, M. R. (2005), «Authenticating Aristotle's Protrepticus», *OSAP* 29, 193-294.
- Jaeger, W. (1912), *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin.
- Kahn, C. H. (1994), «Aeschines on Socratic Eros», στο Vander Waerdt (επιμ.) (1994), 87-106.
- (1996), *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*, Cambridge: CUP.
- (2003), «Writing philosophy. Prose and Poetry from Thales to Plato», στο H. Yunis (επιμ.), *Written texts and the rise of literate culture in ancient Greece*, Cambridge: CUP, 139-161.
- Καλλυγιάς, Π. (1991), *Περί του Πλωτίνου βίου και της τάξεως των βιβλίων αυτού. Εισαγωγή, αργάλο κείμενο, μτφρ., σχόλια*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (Βιβλιοθήκη Α. Μανούστου).
- Καραμανώλης, Γ. (2006), «Η γένεση και οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του αρχαίου φιλοσοφικού υπολήμματος», στο Γ. Ζωγράφιδης (επιμ.), «Αφιέρωμα στο αρχαιοελληνικό και μεσαιωνικό φιλοσοφικό υπόλημμα», *Υπόλημμα στη φιλοσοφία* 4, 109-139.
- (2008), «Γιατί ο Πλάτων χρησιμοποίησε μύθους», *Νέστος* 17, 115-149.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. & Schofield, M. (1983), *The Presocratic Philosophers*, Cambridge: CUP.
- Κοτζιά, Π. (2001), «Το φιλοσοφικό λεξιλόγιο», στο Α.-Φ. Χριστιδής (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αργυράηρα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Βιβλία Μεσολύτη Γραμματικής), 816-836.
- (2007), *Περί του μύθου ή Περί της Αγορατέλειου λέξεως (Liber de homi)*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Kouremenos, Th., Parássoglou, G. M. & Tsamtsanoglou, K. (2006), *The Derwent papyrus* (Studi e testi per il Corpus dei Papyri Filosofici Greci et Latini 13), Firenze: L.S. Olschki.
- Kullmann, W. (1974), *Wissenschaft und Methode. Interpretationen zur aristotelischen Theorie der Naturwissenschaften*, Berlin, New York: De Gruyter 1974.
- (2007) *Aristoteles. Über die Teile der Lebewesen. Übersetzt und erläutert von W.K.*, (Aristoteles, Werke in deutscher Übersetzung 17.1: Zoologische Schriften II.1), Berlin: Akademie Verlag.
- Kullmann, W. & Althoff, J. (επιμ.) (1993), *Vermittlung und Tradierung von Wissen in der griechischen Kultur* (ScriptaOralia 61), Tübingen: Narr.
- Laks, A. (1997), «Between Religion and Philosophy: The Function of Allegory in the Derwent Papyrus», *Phronesis* 42, 121-142.
- (2002) «Philosophes Présocratiques: Remarques sur la construction d'une catégorie de historiographie philosophique», στο Laks-Lougnet (2002), 17-38 (=G. W. Most (επιμ.), *Historization=Historisierung* [Apoemata 5], Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, 293-311).
- (2007) «Écriture et prose: Un autre récit des débuts de la philosophie grecque», στο A. Laks, *Histoire, doxographie, vérité: études sur Aristote, Théophraste et la philosophie pré-*

- socratique*, Louvain-la-neuve, Paris, Dudley, MA: Éditions Peeters, 247-269 (= *Methodos* [2001] 131-151).
- Laks, A. & Lougnet, C. (επιμ.) (2002), *Qui est-ce que la philosophie présocratique?* (Cahiers de philosophie 20), Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires de Septentrion.
- Lamberton, R. (1986), *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press 1986.
- Laver, J. A. & Groarke, L. (επιμ.) (2010), *Literary Form, Philosophical Content: Historical Studies of Philosophical Genres*, Madison: Fairleigh Dickinson University Press.
- Lenzen, R. (2002), *Form und Funktion der aristotelischen Pragmatik. Die Kommunikation mit dem Rezipienten* (Philosophie der Antike 16), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lesher, J. H. (2002), *Xenophanes of Colophon: Fragments. A Text and Translation with a Commentary by J. H. L.*, Toronto: University of Toronto Press.
- Lijla, S. (1968), *On the Style of the Earliest Greek Prose* (Commentationes Humanarum Litterarum 41.3), Helsinki: Helsinkifors.
- Lloyd, G. E. R. (1991), «The Social Background of Early Greek Philosophy and Science», στο G. E. R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science*, Cambridge: CUP, 121-140.
- Lloyd Jones, H. & Parsons, P. (1983), *Supplementum Hellenisticum*, Berlin, New York: De Gruyter.
- Long, A. A. (1992), «Stoic readings of Homer», στο R. Lamberton, J. J. Keaney (επιμ.), *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, Princeton, 41-66 (=A. A. Long, *Stoic Studies*, Cambridge: CUP, 1996, 58-84=A. Laird [επιμ.], *Oxford Readings in Ancient Literary Criticism*, Oxford: OUP, 2006, 211-237).
- (1996), «The Socratic Tradition: Diogenes, Crates, and Hellenistic Ethics», στο R. Bracht Branham, M.-O. Goulet-Gazé (επιμ.), *The Gymnics: The Gymic Movement in Antiquity and Its Legacy*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 28-46.
- (επιμ.) (1999a), *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, Cambridge: CUP. ελκ. έκδοσις: *Οι Πρωτογενικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Τ. Τυβόπουλος, Αθήνα: Πατάρισμα, 2005.
- (1999b) «Crates and the Transmission of Gymnism», στο *Algra x.ά.* (1999), 629-631.
- (1999γ), «Timon of Phlius: Pyrrhonist and Sarcist», στο *Algra x.ά.* (1999), 70-95.
- (2009), «Heracitus on Measure and the Explicit Emergence of Rationality», στο D. Frede, B. Reis (επιμ.), *Body and Soul in Ancient Philosophy*, Berlin: De Gruyter, 87-110.
- Maertz, C. (2002), «Lamblique et la littérature pseudo-pythagoricienne», στο S. C. Mimouni (επιμ.), *Apooraphia: Histoire d'un concept transversal aux religions du livre*, Turnhout: Brepols, 77-129.
- Mahnerbe, A. J. (1986), *Moral Exhortation: A Greco Roman Sourcebook* (Library of Early Christianity 4), Philadelphia: Westminster.
- Mansfield, J. (1994), *Prolegomena: Questions to be Settled before the Study of an Author, or a Text*, Leiden: Brill.
- (1999), «Sources», στο *Algra x.ά.* (1999), 3-30.
- Martin, A. & Primavesi, O. (1999), *L'Empédocle de Strasbourg* (P. Strassb. gr. Inv. 1665-1666). *Introduction, édition et commentaire*, Berlin, New York: De Gruyter.
- Mogoródi, E. (2002), «Xenophanes as a Philosopher: Theology and Theodicy», στο Laks-Lougnet (2002), 253-286.
- Moravcs, P. (1973), *Der Aristotelismus bei den Griechen: von Andronikos bis Alexander von*

- Aphrodisias*, Berlin, New York: De Gruyter, τόμ. 1.
- Morgan, K. A. (2000), *Myth and Philosophy from the Pre-Socratics to Plato*, Cambridge: CUP.
- Most, G. (1999a), «The Poetics of Early Greek Philosophy», στο Long (1999a), 352-362.
- (1999b), «From Logos to Mythos», στο Buxton (1999), 25-47.
- Murray, P. (1999), «What is a Mythos for Plato?», στο Buxton (1999), 251-262.
- Naddaf, G. (1998), στο Brisson (1998), vii-iii.
- (2003), «Anthropology and Poitology in Anaximander of Miletus», στο D. L. Couprie, R. Hahn, G. Naddaf (επιμ.), *Anaximander in Context: New Studies in the Origins of Greek Philosophy*, Albany: State University of New York, 9-56.
- (2009) «Allegory and the Origins of Philosophy», στο W. Miens, *Logos and Mythos: Philosophical Essays in Greek Literature*, Albany: State University of New York Press, 99-131.
- Naddaf, R. (2002), *Exiling the Poets: The Production of Censorship in Plato's Republic*, Chicago: University of Chicago Press.
- Neubecker, A. J. (1986), *Philodemus, Über die Musik IV. Buch. Text, Übersetzung und Kommentar*, Napoli: Bibliopolis.
- Nieddu, G. F. (1993), «Neue Wissensformen, Kommunikationstechniken und schriftliche Ausdrucksformen in Griechenland im sechsten und fünften Jahrhundert v. Chr.: Einige Beobachtungen», στο Kullmann-Althoff (1993), 151-165.
- Nightingale, A. W. (1995), *Genres in Dialogue: Plato and the Construct of Philosophy*, Cambridge: CUP.
- (2007), «The Philosophers in Archaic Greek Culture», στο H. A. Shapiro (επιμ.), *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, Cambridge: CUP, 169-198.
- Ong, W. J. (1982), *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London, New York: Methuen 1982. ελλ. έκδοσις: *Προφορικότητα και εγγράμματοσύνη: Η εστερολογία του λόγου*, μτφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, Ηρόδοτος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1997.
- Osborne, C. (1998), «Was verse the default form of Presocratic Philosophy?», στο C. Atherton (επιμ.), *Form and Context in Didactic Poetry*, Bari: Levante Editori, 23-35.
- Parame, C. (2004), *Plato: Selected myths*, Oxford: OUP.
- Patzer, A. (2006), *Wort und Ort: Oralkität und Literarizität im sozialen Kontext der frühgriechischen Philosophie*, Freiburg: Alber.
- Parson, B. A. (1992), «Theurgic Tendencies in Gnosticism and Iamblichus's Conception of Theurgy», στο R. T. Wallis, J. Bregman (επιμ.), *Neoplatonism and Gnosticism* (Studies in Neoplatonism: Ancient and Modern 6), Albany: State University of New York Press, 253-275.
- Pépin, J. (1958), *Mythe et légende: les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, Paris: Editions Aubier-Montaigne.
- Press, G. A. (1993), *Plato's Dialogues: New Studies and Interpretations*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- (2000), *Who Speaks for Plato? Studies in Platonic Anonymity*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Primavesi, O. (2005), «Theologische Allegorie: Zur philosophischen Funktion einer poetischen Form bei Parmenides und Empedokles», στο M. Horster, C. Reitz (επιμ.), *Wissensvermittlung in dichterischer Gestalt* (Palingsensia 85), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 69-94.
- (2008), «Empedocles: Physical and Mythical Divinity», στο P. Curd, D. W. Graham (επιμ.), *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Oxford: OUP, 250-283.
- (2010), *Empedokles Physika I: Eine Rekonstruktion des zentralen Gedankenengangs*, Berlin: De Gruyter.
- Pérgas, Σ. (2006), «Ησιόδοος και φιλοσοφία. Η μυθοποιητική χαρακτηριστική της αλφειάς του λόγου στην αρχαϊκή Ελλάδα», στο Ν. Π. Μπεζαντζόσ, Χ. Τσαγγάλης (επιμ.), *Μουσάων αρχαίωμα: Ο Ησιόδοος και η αρχαϊκή επιθετική ποίηση*, Αθήνα: Πατάκης, 395-540.
- Riichard, M. (1950), «Από φυσήζ», *Byzantion* 20, 191-222.
- Riedweg, Ch. (1997), «Pythagoras hinterliess keine einzige Schrift" - ein Irrtum?», *Museum Helveticum* 54, 65-92.
- (2002), *Pythagoras. Leben, Lehre, Nachwirkung*, München: Beck.
- Robb, K. (επιμ.) (1983), *Language and Thought in Early Greek Philosophy*, LaSalle, Illinois: Monist Library of Philosophy.
- Rose, V. (1886), *Aristotelis Fragmenta*, Leipzig: Teubner.
- Rosenfeld-Löffler, A. (2006), *La poésie d'Empédocle: cosmologie et métaphore*, Bern: Peter Lang.
- Saffrey, H. D. (1994), *Proclus. Hymnes et prières*, Paris.
- Sassi, M. M. (2006), «Anassimandro e la scrittura della "legge" cosmica», στο M. M. Sassi (επιμ.), *La costruzione del discorso filosofico nell'età dei Presocratici* (Seminari e convegni 5), Pisa: Edizioni della Normale, 3-27.
- Schenkewald, D. M. (1997), «Philosophical Prose», στο S. E. Porter (επιμ.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period, 330 B.C.-A.D. 400*, Leiden: Brill, 195-204.
- Schmalzriedt, E. (1970), *Περί φυσέος: Zur Frühgeschichte der Buchtitel*, München: Fink.
- Schneeweiss, G. (2005), *Aristoteles, Protreptikos. Hinführung zur Philosophie. Rekonstruiert, Übersetzt u. kommentiert von G. S. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.*
- Schünumpf, E. (1989), «Form und Stil aristotelischer Pragmatik», *Philologus* 33, 177-191.
- Sedley, D. N. (1998), *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom*, Cambridge: CUP.
- Shanhan, S. (2009), *Horace in Dialogue: Bakhtinian Readings in the "Satires"*, Bern: Peter Lang.
- Sharples, R. W. (1987), «Alexander of Aphrodisias: Scholasticism and Innovation», *ANRW II* 36.2, 1176-1243.
- Sider, D. (1981), *The Fragments of Anaxagoras* (Beitrage zur klassischen Philologie 118), Meisenheim an Giar: Anton Hain.
- Slings, S. R. (1999), *Plato, Clichéphon* (Cambridge Classical Texts and Commentaries 37), Cambridge: CUP.
- Sluiter, I. (1999), «Commentaries and the Didactic Tradition», στο G. W. Most (επιμ.), *Commentaries - Komentare* (Aporanata 4), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 173-205.
- (2000), «The Dialectics of Genre: Some Aspects of Secondary Literature and Genre in Antiquity», στο M. Depew, D. Obbink (επιμ.), *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 183-203.
- Sorabji, R. (επιμ.) (1990), *Aristotle Transformed: The Ancient Commentators and Their Influence*, London: Duckworth.
- Steinmetz, P. (1986), «Allegorische Deutung und allegorische Dichtung in der Allen Sloan», *Rheinisches Museum* 129, 18-30.
- Stowers, S. K. (1981), *The Dialectic and Paul's Letter to the Romans* (SBLDS 57), Chico: Scholars Press.

- Struck, P. T. (2004), *Birth of the Symbol: Ancient Readers at the Limits of Their Texts*, Princeton: Princeton University Press.
- Sullivan, R. G. (2007), «Classical Epistolary Theory and the Letters of Isocrates», στο C. Poster, L. C. Mitchell (επιμ.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present* (Historical and Bibliographic Studies), Columbia: University of South Carolina Press, 7-20.
- Slezák, T. A. (1993), *Platon lesen*, Stuttgart, Bad Cannstatt: Holzboog 1993. ελλ. έκδοση: *Πώς να διαβάσουμε τον Πλάτωνα*, μτφρ. Π. Κοτζία, Θεσσαλονίκη: Θυρόθεν 2004.
- Tarān, L. (1981), *Speusippus of Athens: A Critical Study with a Collection of the Related Texts and Commentary*, Leiden: Brill.
- (2001), «Concerning a New Interpretation of Parmenides», στο L. Tarān (επιμ.), *Collected papers* (1962-1999), Leiden, Boston, Köln: Brill, 171-192 (=L. Tarān, βιβλιοκρισία για το A. P. D. Mourlatos, *The Route of Parmenides*, Las Vegas: Parmenides Publishing, στο *Gnomon* 49 [1977] 651-666).
- Thesleff, H. (1965), *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period*, Åbo: Åbo Akademi.
- (1966), «Scientific and Technical Style in Early Greek Prose», *Arctos* 4, 89-113.
- (1990), «Presocratic Publicity», στο S. Teodorsson (επιμ.), *Greek and Latin Studies in Memory of Gaius Fabricius* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 54), Göteborg, 110-121.
- (1997), «The Early Version of Plato's *Republic*», *Arctos* 31, 149-174.
- Thom, J. A. (2005), *Cleanthes' Hymn to Zeus. Text, Translation and Commentary*, Studien und Texte in Antike und Christentum 33, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Thomas, R. (1992), *Literary and Orality in Ancient Greece*, Cambridge: CUP. ελλ. έκδοση: *Γραττός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Δ. Κυριότατος, Παυερνιστριακές Εκδόσεις Κρήτης 1996.
- Trabattoni, F. (1999), *Oralità e scrittura in Platone*, Milano: Cuen.
- Tulin, A. (1993), «Xenophanes Fr. 18 D.-K. and the Origins of the Idea of Progress», *Hermes* 121, 129-138.
- Ugolin, G. (1985), «Appunti sullo stile di Anassagora», *Elenchos* 6, 315-332.
- Van Den Berg, R. M. (2001), *Proclus' Hymns: Essays, Translations, Commentary* (Philosophia antiqua 90), Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Van der Meer, S. (2002), «Le protreptique en Philosophie: Essai de définition d'un genre», *REG* 115, 591-621.
- Vander Waerd, P. A. (επιμ.) (1994), *The Socratic Movement*, Ithaca: Cornell University Press.
- Verdenius, W. J. (1985), «The Nature of Aristotle's Scholarly Writings», στο J. Wiesner (επιμ.), *Aristoteles. Werk und Wirkung, Paul Moraux gewidmet*, Berlin, New York: De Gruyter, τ. 1: *Aristoteles und seine Schule*, 12-21.
- Wehner, B. (2000), *Die Funktion der Dialogstruktur in Epiktets Diatriben* (Philosophie der Antike 13), Stuttgart: Steiner.
- Westenik, L. G. (1990), «The Alexandrian Commentators and the Introductions to Their Commentaries», στο Sorabji (1990), 325-348.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. von (1881), *Antigonus von Karystos* (Philologische Untersuchungen 4), Berlin.
- Wohl, V. (1998), «Plato avant la lettre: Authenticity in Plato's Epistles», *Ramus* 27.1, 60-93.
- Wöhle, G. (1992), «Zur Prosa der milesischen Philosophen», *Würzburger Jahrbücher N.F.* 18, 33-47.
- (1993a), *Anaximenes aus Milet: die Fragmente zu seiner Lehre*, Hrgs., übers., evtl. und mit einer Einl. vers. von G. W., Stuttgart: Steiner.
- (1993b), «War Parmenides ein schlechter Dichter? Oder Zur Form der Wissensvermittlung in der frühgriechischen Philosophie», στο Kullmann-Althoff (1993), 167-180.
- (επιμ.) (2009), *Die Milesier: Thales Herausgegeben von G. W. mit einem Beitrag von Gotthard Strohmayer*, Berlin, New York: De Gruyter.
- Zoll, G. (1962), *Cicero Platonis aemulus. Untersuchung über die Form von Ciceros Dialogen, besonders von De oratore*, Zürich: Junfermann-Verlag.
- Zuntz, G. (2006), *Griechische philosophische Hymnen* (Aus dem Nachlaß hrg. von Hubert Cancik und Lutz Kappell), Tübingen: Mohr Siebeck.